

КНИГА ДРУГА

ГУЇНПЛЕН І ДЕЯ

I

ДЕ ВИДНО ЛИЦЕ ТОГО, ЩО ДО ЦЬОГО БАЧИЛИ ТІЛЬКИ ЙОГО ВЧИНКИ

Природа була щедро в своїх добродіяннях до Гуїнплена. Вона дала йому рот, що відкривався аж до ушей, вуха, що загорталися аж до очей, безформений ніс, щоб на ньому моталися окуляри блазня, й лице, що на нього неможливо було дивитися без сміху.

Ми оце сказали, що природа обсилає Гуїнплена своїми дарунками, але чи була це природа?

Чи не допомагали їй?

Очі подібні до щілин, паща замість рота, курноса опухлість з двома дірками замість ніздрів, замість лиця — якась розчавлина, і все це в результаті давало сміх, — ясно, що одна природа не могла утворити такого шедевра.

Тільки чи сміх є синонім радості?

Коли хто, стрівши цього фіглярра — бо це був фігляр, — розвіє перше враження веселости й почне уважливо вдивлятися в цю людину, то визнає сліди штуки. Подібне лице не випадок, — його утворено навмисне. Така довершеність не властива природі. Людина не може нічого зробити для своєї вроди, а може зробити все, щоб понівечити себе. Готентотського профіля ви не перевернете на римський, але з грецького носа ви можете зробити калмицький. Досить тільки підскребти перенісся й приплющити ніздрі. Недурно простолюдна латинь середніх віків утворила слово *denasare*¹. Та хіба Гуїнепен в дитинстві гідний був такої уваги, щоб так попрацювали над ним і змінити його обличчя? А чому ж ні? Хоч би тільки для того, щоб виставляти на показ і спекулювати. По всьому видно, що майстерні дитячі митці попрацювали над цим малюнком. Було очевидно,

¹ Обезносити.

що якась таємна наука, можливо потайлива, що стосувалася до хірургії так само, як алхімія до хемії, викарбувала це тіло напевне в дуже ранніх літах і утворила навмисне таке лице за певним пляном. Ця наука, досвідчена в тому, щоб належно розрізати, згладити, зшити, розідрала рот, розрізала губи, оголила ясна, відтягла вуха, вилушила хрящі, перекосила брови й щоки, розширила вилицеві м'язи, затушувала рубці й шви, натягла кожу на рани, залишивши рот розкритим, і внаслідок такої складної й мудрачої скульптурної роботи з'явилася ця машкара—Гуїнплен.

Такими не родяться.

Як би там не було, Гуїнплен чудово вдався. Гуїнплен був дарунок провидіння людям в їх сумі. Яким провидінням? Чи буває провидіння демона, як є провидіння боже? Ми ставимо це питання, не вирішуючи його.

Гуїнплен був скоморох. Він виступав публічно. Ефект був незрівняний. Досить було йому з'явитися, щоб вилічити гіпохондрика. Людям в жалобі слід було уникати його, бо, побачивши його, вони починали непристойно сміятися, хоч і соромилися й стримувалися. Одного разу прийшов кат, і Гуїнплен розсмішив його. Хто бачив Гуїнплена, хапався за боки; він говорив, а люди качалися по землі. Він був протилежним полюсом суму. Сплін був на одному кінці, а Гуїнплен—на другому.

Так він швидко досяг на ярмарках і на майданах надто задовільної слави страшної людини.

Гуїнплен, сміючися, примушував сміятися. А тимчасом він не сміявся. Його лице сміялось, його думка—ні. Сміялось тільки його нечуване лице, що його дивно утворив для нього випадок, чи спеціальна майстерність. Гуїнплен не брав у цьому участі. Те, що було зовні, не залежало від того, що було всередині. Він не міг зняти цього сміху з свого лоба, своїх щок, своїх бровів, свого рота. Йому назавжди поклали сміх на його лице. Це був автоматичний сміх і тим непереможніший, що він був закам'янілий. Ніхто не міг заховатися від цього широко розкритого рота. Два конвульсійні рухи рота заразлив—сміх і позіхання. В силу таємничої операції, що її зазнав Гуїнплен, можливо, ще в дитинстві, всі частини його лица допомагали цьому широко розкритому роту, вся його фізіономія зосереджувалася тут, як всі частини колеса сходяться в одному центрі; всі його емоції, які б вони не були, збільшували цю чудну картину веселости, скажімо краще, надавали їй більшої інтенсивности. Здивування, що він його мав, страждання, що він його відчував, гнів, що находив на нього, жалість, що він її зазнавав, тільки підсилювали цю веселість м'язів; коли він плакав, він сміявся, і що б Гуїнплен не робив, чого б він не бажав, про-

що б він не думав, як тільки він підводив голову, натовп, якщо він тут був, мав перед очима цю машкару: нестримний вибух сміху.

Уявіть собі голову Медузи, що сміється.

Все, що хто мав в голові, зникало від цієї несподіванки, й вона викликала сміх.

Античне мистецтво колись прикрашало фронти грецьких театрів мідною маскою веселого лиця. Це лице звалося Комедією. Бронза, здавалося, сміялася й примушувала сміятися, але разом з тим була задумлива. Пародія, що доходила до безумства, іронія, що доходить до мудрости, з'осереджувалася й зливалася на цьому лиці; сума турбот, розчарувань, огидливости й смутку відбивалася на цьому безстрастному лиці й становила один жалісний підсумок — веселість; один куток рота підняло знущання з людського роду, а другий бік підняло блюзнірство, скероване проти богів; люди приходили порівнювати з цим зразком ідеального сарказму іронію, що кожен має в собі; і натовп, що постійно відновлявся навколо цього застиглого сміху, помирав од сміху перед могильною непорушністю глузування. Надівши цю темну мертву машкару античної комедії на живу людину, можна приблизно уявити, що був Гуїнпен. Цю пекельну голову невблаганної веселости він мав на своїй шії. Який тягар для плечей людини — вічний сміх.

Вічний сміх. Умовимось й порозуміємось. Якщо вірити маніхеям, то й абсолютне іноді змінюється, і сам бог не завжди однаковий. Умовимось так само й щодо свободи волі. Ми не припускаємо, що вона колинебудь може бути цілком безсила. Всяке існування подібне до листа, що його змінює *post scriptum*¹. Для Гуїнпена *post scriptum* полягало ось у чому: силою волі, з'осереджуючи на цьому всю свою увагу, й з умовою, щоб ніяка емоція не відтягала його й не ослабляла напружености його зусилля, він міг досягти того, щоб припинити вічний сміх свого лиця й накинути на нього щось подібне до трагічного покрівця, й тоді вже перед ним не сміялися, а тремтіли.

Слід сказати, що Гуїнпен майже ніколи не робив такого зусилля, бо воно викликало хоробливу втому й нестерпне напруження. До того ж досить було найменшої неуважности, найменшого хвилювання, щоб прогнаний на момент цей сміх, невпинний як відплив, знову з'явився на його лиці, й цей сміх був тим напруженіший, чим глибше було хвилювання.

За такими незначними винятками сміх Гуїнпена був вічний.

Дивилися на Гуїнпена й сміялися. Насміявшись, відвертали голову. Особливий жах він викликав у жінок. І справді, ця людина була страшна. Судорожна конвульсія сміху була наче

¹ Приписка.

законним податком, що його платили Гуїнпленові, йому корилися весело, проте майже механічно. Але, як тільки сміх застигав, жінки не могли дивитися більше на Гуїнплена.

А втім він був високий, гарного складу, спритний, ніскільки не покалічений, крім лиця. Це показувало між іншим на справедливість думки, що в Гуїнплени треба було вбачати скоріше витвір штуки, ніж діло природи. Гуїнплен з своєю красивою статурою, певне, був гарний і з лиця. Він народився такою самою дитиною, як і інші. Його тіло зберегли недоторканим і тільки понівечили його лице. Гуїнплена було зроблено таким навмисне.

Принаймні це було правдоподібно.

Йому залишили зуби. Зуби потрібні для сміху. Навіть голова мерця зберегає їх.

Операція, що її зроблено було йому, була жахлива. Він не пам'ятав її, але це не доказ того, що він її не зазнав. Така хірургічна скульптура могла удатися тільки над зовсім малою дитиною, що зовсім не усвідомлювала того, що з нею робили; рани вона легко могла вважати за хворість. Крім того, вже за тих часів, як відомо, знали засоби усипляти пацієнта й пригломшувати страждання. Тільки за тих часів звали це магією. Тепер ці засоби звуть анестезією.

Крім цього лиця, ті, що виховали його, дали йому засоби бути гімнастом і атлетом; його суглоби доцільно було звихнуто, вони могли згинатися у зворотну сторону й повертатися на всі боки, як дверні шарніри,—з нього зробили кльовна. Готуючи його до ремесла блазня, нічого не залишили без уваги.

Волосся було пофарбовано в колір вохри раз на завжди,—секрет, що його знову винайшли за наших часів. Гарненькі жінки користаються з нього; те, що колись здавалось огидним, тепер вважають за добрий спосіб для прикраси. У Гуїнплена волосся було жовте. Це фарбування, очевидно, їдке, зробило його волосся кучерявим і жорстким. Руда щетина, скоріше грива, ніж звичайна шевелюра, покривала й ховала під собою широкий череп, який утворено було, щоб містити в собі думку.

Операція, яка б вона не була, що позбавила його лице гармонії й понівечила все тіло на ньому, не захопила його кістяної оболонки. Лицевий кут Гуїнплена був сильний і різкий. За цим сміхом була душа, що, як і всі ми, мріяла.

А втім цей сміх був для Гуїнплена справжнім талантом. Хоч він і не мав сили над ним, але використовував його. Цим сміхом він здобував собі шматок хліба.

Гуїнплен — без сумніву, вже всі здогадалися — був та сама дитина, що її покинуто було зимового вечора на Портлендському березі й що знайшла пристановище у Веймуті в бідній хатині на колесах.

У цей час дитина була вже дорослим чоловіком. Минуло п'ятнадцять років. Був 1705 рік. Гуїнпленові йшов двадцять п'ятий рік.

Урсус залишив у себе обох дітей. Так утворилася мандрівна трупа.

Урсус і Гомо постарілися. Урсус став зовсім лисий. Вовк почав сивіти. Вовчого віку не визначено так, як вік собак. За Моленом є вовки, що живуть вісімдесят років, між іншим — малий вовк купара, *caviae vorus*, і пахучий вовк Сея — *canis pubilus*.

Дівчинка, що її знайдено було на мертвій жінці, тепер була доросла дівчина шістнадцяти років; це була бліда дівчина з каштановим волоссям, тонка, тендітна, майже тремтяча; вона була така ніжна, що з'являлося побоювання, що вона переломиться, на диво гарна, очі повні проміння, сліпа.

Фатальна зимова ніч, що скинула у сніг жебрачку та її дитину, заподіяла подвійний удар. Вона вбила матір і осліпила дочку.

Темна вода назавжди паралізувала зіниці цієї дівчинки, що тепер у свою чергу стала дорослою жінкою. На її лиці, через яке не проходив ясний день, сумно спущені кутки губ виявляли гірке розчарування. Її очі, великі й ясні, мали ту дивницю, що, згасши для неї самої, вони світили для інших. Це були якісь таємничі запалені світники, що освітлювали зовнішній світ. Вона давала світло, вона, що сама не мала його. Ці погаслі очі сяяли. Полоненниця темряви освітлювала темне оточення, в якому вона була. З глибини своєї незцілюмої темряви, з-за тієї чорної стіни, що зветься сліпотою, вона кидала проміння. Вона не бачила зовні себе сонця, а в ній бачили її душу.

Її мертвий погляд мав якусь небесну непорушність.

Вона була ніччю, і з цієї незцілюмої темряви, що злилася з нею, вона виходила зіркою.

Урсус, збожеволілий на латинських іменнях, охрестив її Деєю. Він трохи порадився з своїм вовком; він сказав йому: „Ти репрезентуєш людину, я репрезентую тварину, а це немовля репрезентуватиме небесний світ. Така слабкість — це є всемогутність. Таким чином у нашій хатині буде повний всесвіт — людина, животина, божественість“. — Вовк не запечував.

І от так знайдену дівчинку стали звати Деєю.

Щодо Гуїнплена, то Урсусові треба було завдавати собі труда й вигадувати для нього ймення. Вранці того самого дня,

коли Урсус констатував, що хлопчика знівечено, а дівчинка сліпа, він спитав його: „Хлопче, як тебе звати?“ І хлопець відповів:

— Мене звать Гуїнплен.

— Нехай буде Гуїнплен,— сказав Урсус.

Дея допомагала Гуїнплєнові в його виставах.

Коли б можна було резюмувати людське нещастя, то це можливо було б зробити через Гуїнплєна й Дею. Здавалося, що вони народилися — кожне в особливому відділі могили: Гуїнплен у страшному, Дея — в чорному. Їх існування було утворено з різного рода темряви, що їх було взято від двох страшних сторін ночі. Цю темряву Дея мала в собі, Гуїнплен — на собі. В Деї був фантом, в Гуїнплєні — привид. Для зрячого Гуїнплєна була болісна можливість, якої не було для сліпої Деї: порівнювати себе з іншими людьми. А в тому стані, в якому був Гуїнплен, — припустімо, що він намагався освідомити себе, порівняти себе, — це визначало вже не розуміти себе. Мати, як Дея, очі, що не бачать світа, величезне нещастя, проте менше за те, щоб бути загадкою для самого себе; почувати брак чогось такого, що є ти сам; бачити всесвіт і не бачити себе. У Деї був покривець — ніч; у Гуїнплєна була машкара — його лице. Щось невимовне: Гуїнплєна було замасковано його власним тілом. Яке було його лице, він не знав. Його лице зникло. На нього поклали його самого, тільки фалшивого. Голова в нього жила, а лице було мертво. Він не пам'ятав, щоб він колинебудь бачив себе. Рід людський для Деї, як і для Гуїнплєна, був зовнішнім фактом; вони були далеко від нього; вона була самотня, він був самотній; самотність Деї була похмура; самотність Гуїнплєна була жахлива, — він бачив усе. Для Деї творіння не виходило за межі того, що можливо чути та помацати; реальне для неї було обмежене, вузьке, коротке, потім все загигало; у неї не було іншого безмежного, як темрява. Для Гуїнплєна жити визначало завжди бачити натовп перед собою й поза собою. Дею було вигнано з країни світла, Гуїнплен був вигнанцем з життя. Певне для обох їх не було жадної сподіванки. Вони зазнали можливого нещастя до самісінького дна. Вони були нещасні, він як і вона. Спостережник, що дивився на них, одразу відчув би, що його задумливість закінчується незмірною жалістю. Яких ще страждань їм доведеться зазнати? Присуд нещастя видимо лежав на цих двох людських творіннях, і ніколи зла недоля не прикладала з таким успіхом своєї майстерности, щоб перетворити життя двох неповинних істот в постійну пекельну муку.

А вони були в раю.

Вони кохалися.

Гуїнплен обожував Дею, Дея боготворила Гуїнплєна.

— Ти такий гарний, — казала вона йому.

Одна тільки жінка на землі бачила Гуїнплена. То була сліпа. Що був для неї Гуїнпен, вона знала від Урсуса, якому Гуїнпен розповів про свій тяжкий перехід од Портленда до Веймута й про смертельну боротьбу після того, як його покинули. Вона знала, що її, зовсім маленьку, коли вона вмирала на своїй померлій матері й ссала труп, підбрала дитина, трохи більша за неї; що ця дитина, яку викинули, почула її крик; що ця дитина, самотня, слабка, відкинута, не маючи жадної підпори на землі, блукала в пустелі, виснажена від втоми, розбита, і вона прийняла з рук ночі цю ношу, другу дитину; що вона, не маючи сподіванки на якусь частину в тому випадковому розподілі, що його звуть долею, обтяжила себе ще піклуванням про чужу долю, що в убозстві, в тузі, в нещасті вона стала для неї провидінням; що коли небо зачинилося перед нею, ця дитина відкрила своє серце; що, сама гинучи, вона врятувала її, що, сама не мавши пристановища й притулку, вона стала пристановищем для неї, що вона зробилася для неї матір'ю й годувальницею; що, одна на світі, ця дитина відповіла на самотність усиновленням; що вона дала такий зразок у темряві, що, ніби визнаючи себе не досить придавленою, вона ще понад тим захотіла взяти на себе нещастя іншого; що на цій землі, де, здавалося, для неї вже не залишилося нічого, вона відкрила для себе обов'язок; що там, де кожен захитався б, вона йшла вперед; що там, де кожен відступив би, вона не відступила, що вона сміливо просунула руку в могильну яму й звідтіля витягла її, Дею; що сама напівгола, вона віддала їй своє лахміття тому, що їй було холодно; що сама голодна, вона турбувалася тільки про те, щоб напоїти й нагодувати її; що за неї маленьку вона боролася з смертю; що вона боролася з нею у всяких її формах, з зимою й снігом, пустелею, страхом, холодом, голодом й жагою, хуртовиною; що для неї, для Деї, цей десятирічний титан дав бій нічній незмірності. Вона знала, що це зробила дитина й що тепер, ставши дорослою людиною, він став її силою в її слабкості, її багатством в її убозстві, її ліками в її хворості, її зором в її сліпоті. Через темну завісу, що — так вона почувала — відокремлювала її від усіх, вона ясно розпізнавала цю відданість, це самозречення, це піклування. Вона знала, що над нею стоїть Гуїнпен, — Гуїнпен, що ніколи не стомлюється, ніколи не кидає, ніколи не зникає, Гуїнпен зворушливий, дбайливий, ніжний; Дея тремтіла від упевненості і вдячності; її

¹ Очей не має, а бачить.

заспокоєна тривога перетворювалася в порив, і своїми повними темряви очима вона споглядала десь в zenіті своєї безодні цю добрість, глибокий промінь.

В ідеалі добрість — це сонце; і Гуїнплен осліплював Дею.

Для натовпу, в якого надто багато голів, щоб мати думку, й надто багато очей, щоб мати погляд, для натовпу, що сам є поверхня й спиняється тільки на поверхні, Гуїнплен був кльовн, фігляр, скоморох, блазень, трохи більший або трохи менший за тварину. Натовп знав тільки його лице.

Для Деї Гуїнплен був рятівник, що підняв її в могилі й виніс з неї, утішник, що уможливив для неї життя, визвольник, якого руку вона почувала в своїй руді в тому лабіринті, що є сліпота; Гуїнплен був їй за брата, друга, проводира, підпору, подібний до небесної істоти, крилатий і променистий наречений, і там, де натовп бачив потвору, вона бачила архангела.

Це тому, що Дея, сліпа, бачила душу.

IV

ЗАКОХАНІ ПІД ПАРУ

Урсус, як філософ, розумів це. Він похваляв закоханість Деї.

Він казав:

— Сліпа бачить невидиме.

Він казав:

— Сумління є зір.

Він дивився на Гуїнплена й бурчав:

— Напівпотвора, проте напівбог.

Гуїнплен з свого боку був сп'янілий від Деї. Є невидиме око, дух, і видиме око, зіниця. Він дивився на неї видимим оком. У Деї було ідеальне захоплення. У Гуїнплена — реальне. Гуїнплен був не те, що бридкий, — він був жажливий, а перед ним була його протилежність. Який він був страшний, така Дея була чарівна. Він був жах, вона була краса. В Деї була якась мрійність. Здавалося, що в ній почасти втілилася мрія. В усій її особі, в її легкій постаті, в її тонкому й гнучкому стані, що хитався як тростина, в її плечах, наче невидимо окрилених, в скромній округлості її абрису, що показував на стать, але скоріше для душі, ніж для почуттєвості, в її майже прозорій білині, в величній ясній темряві її погляду, божественно закритого для землі, в святій невинності її усмішки була чудова близькість до янгола, проте вона досить була і справжньою жінкою.

Гуїнплен, як ми сказали, порівнював себе, він порівнював і Дею.

В його існуванні було об'єднано дві крайності; в ньому перехрещувалося два проміні—один знизу й один зверху, промінь чорний й промінь білий. Ту саму крихту разом можуть кловати два дзюби—добра й зла,—один кусає, другий цілує. Гуїнплен був цією крихтою, атомом, що його мучили й милували. Гуїнплен був витвором злої долі, що склала угоду з провидінням. Нещастя поклато на нього свій перст, щастя так само. Два протилежні призначення склали його дивну долю. На ньому лежала анатема й благословення. Він був проклятий обранець. Хто ж він був? Він не знав. Коли він дивився на себе, він бачив незнайомого. І цей незнайомий був потворою. Гуїнплен жив наче без голови, маючи лице, що було не його. Це лице було страшне, таке страшне, що воно бавило. Воно було таке жахливе, що викликало регіт. Він був пекельно смішний. Людське лице зникало в машкарі тварини. Ніколи не бачили, щоб так достатньо зникала людина на людському лиці, ніколи пародія не була повніша, ніколи навіть у кошмарі не бачили страшнішого обриса, ніколи все те, що може відштовхнути жінку, не було огидливіше змішане в одній людині. Нещасне серце, що його замаскувало й оббрехало це лице, здавалося назавжди засудженим на самотність під цим лицем, як під покровом могили. Та ні! Де невідома злобливість вичерпала себе, там у свою чергу виявила себе невидима добрість. В цього бідного покинутого, а разом з тим і піднесеного, поруч з усім, що відштовхує, вона поклато й те, що притягає, в скелю вона поклато магніт, вона заставила душу як на крилах летіти до цього покинутого, вона наказала голубці втішити розчавленого й заставила красу обожнювати бридоту.

А для того, щоб це сталося можливим, треба було, щоб краса не бачила бридкого. Для такого щастя треба було особливого нещастя. Провидіння осліпило Дею.

Гуїнплен неясно почував, що він визвольна жертва. За що його переслідували? Він не знав. Що треба було визволити? І цього він не знав. На його ганебну бридоту покладено ореола,—це все, що він знав. Урсус, коли Гуїнплен підріс остільки, що міг зрозуміти, прочитав йому і з'ясував текст доктора Конкеста de Denasatis¹ і в другому фоліанті—Гюго Плагона² уривок *nares habens mutilas*³; проте Урсус розсудливо втримався від того, щоб висловлювати „гіпотези“, і застерігся від будь-яких висновків. Здогади були можливі; можна було знайти шлях до фактів з дитинства Гуїнплена; а все ж для Гуїнплена була тільки одна очевидність—результат. Його призначено було жити під клейном. За що це клейно? Жадної відповіді. Навколо

¹ Про тих, що їх позбавлено носа.

² Versio Gallica Will. Tyrri. Lib. II, cap. XXIII.

³ Той, що має понівечені ніздрі.

Гуїнплена панувало мовчання й пустеля. В тих здогадах, що їх можна було застосувати до цієї трагічної дійсності, все було нестале, й за винятком страшного факта не було нічого певного. В цю тугу увійшла Дея,— вона стала якоюсь небесною перегороджею між Гуїнпленом і безнадійністю. Зворушений і наче зігрітий, він відчув теплоту цієї чарівної дівчини, що її повернуто було до його гидоти; райське зворушення пом'ягшувало його драконівське обличчя; створений для жаху, він мав цей дивний виняток — викликати захоплення й ідеальне обожнення світила; потвора — він почував на собі споглядання зорі.

Гуїнплен і Дея — це була пара, і ці два зворушливі серця милувалися одне одному. Гніздо й два птаха, — тут була вся їхня історія. Вони підлягли всесвітньому закону, що є в тім, щоб по-добатися, шукати одне одного й знаходити.

Було щось подібне до того, що ненависть було обдурено. Переслідники Гуїнплена, хто б вони не були, загадкова озвірілість, з якого б боку вона не походила, не досягла тут своєї мети. Бажали зробити безнадійного й зробили зачарованого. Його призначили до того, щоб утіхою йому була скорбота. Лещата ката перевернулися в ніжну жіночу руку. Гуїнплен був страшний, проте штучно страшний, страшний од людської руки; сподівалися назавжди ізолювати насамперед від сім'ї, якщо вона була в нього, а потім од людства; дитину вони обернули в руїну; але цю руїну природа взяла під свій покрів, як вона бере всі руїни; цю пустелю природа втішила, як вона втішає кожну пустелю; природа приходить на допомогу всім покинутим; там, де бракує всього, вона повертає все цілком; вона прикрашає квітами й зелом все, що розвалилося; у неї є плющ для каменя й любов для людей.

Глибока великодушність невідомого.

V

БЛАКИТЬ У ЧОРНОМУ

Так жили одне одним оці нещасні: Дея, притулившись до Гуїнплена, Гуїнплен, який почував, що Дея сприймає його любов. У сиротини була сирота. У слабкої був бридкий.

Самотні одружилися.

Невимовна подяка йшла від цих двох нещасних. Вони дякували.

Кому?

Невідомій незмірності.

Бути вдячним у собі — цього досить. Подяка має крила і йде туди, куди треба йти. Ваша молитва знає дальшу путь, ніж ви.

Гуїнплен і Дея були вдячні.

Каліцтво — це є вигнанство. Сліпота — це безодня. З вигнанством примирилися; безодня стала залюднена.

Гуїнплен бачив, як сходить до нього в повному сяйві, з наказу долі, як сон увіч, біла хмара краси, що мала образ жінки, променистий привид, в якому було серце, і цей привид, майже хмара й все ж жінка, обіймав і цілував його, і це серце бажало його; Гуїнплен не був уже покалічений, бо його люблять; троянда прохала гусеницю одружитися з нею, бо вона почувала в цій гусениці дивного метелика; Гуїнплен, якого всі відщуралися, ставав за обранця. Мати що кому потрібне, тут усе. У Гуїнплена було своє, Дея теж мала своє.

Відкинута покалічена людина знайшла полегкість і наче піднесення; воно перетворилося в сп'янілість, в захоплення, в упевненість; і рука відкиненого повела сліпу дівчину в нічний темряві з її сумного вагання.

Дві скорботи, поглинаючи одна одну, перейшли в царину ідеала. Двоє відкинутих визнали одне одного. Дві прогалини сполучилися, щоб доповнити одна одного. Їх зв'язувало те, чого бракувало кожному зокрема. Чим одне було бідне, тим друге було багате. Нещастя одного ставало скарбом для другого. Коли б Дея не була сліпа, чи вона б вибрала Гуїнплена? Коли б Гуїнплена не було покалічено, чи він дав би перевагу Деї? Можливо, що вона б не захотіла покаліченого, як і він не захотів би слабкої. Яке блаженство для Деї, що Гуїнплен був гидкий! Яке щастя для Гуїнплена, що Дея була сліпа! Якби не було цих двох провіденційних обставин, вони були б неможливі. Дивна потреба одного в одному була за основу їхньої любови. Гуїнплен рятував Дею, Дея рятувала Гуїнплена. Зустріч нещасних призвела до зближення. Це обійми людей, що їх поглинула безодня. Нічого щільнішого, нічого безнадійнішого, нічого прекраснішого.

Гуїнплен думав:

— Що був би я без неї?

Дея думала:

— Що я була б без нього?

Вони були невимовно щасливі.

Із свого пекла вони зробили небо; така твоя могутність, любов!

Дея чула Гуїнпленів сміх, а Гуїнплен бачив Деїну усмішку.

Так знайдено було ідеальне блаженство; реалізовано довершену радість життя, вирішено таємничу проблему щастя. А хто ж саме зробив це? Двоє нещасних.

Для Гуїнплена Дея була сяйво. Для Деї Гуїнплен був усе.

Гуїнплен був Деїною релігією.

Іноді, неприємна від любови, вона кидалася перед ним на коліна, як прекрасна жриця, що радісно обожнює ідола погоди.

Уявіть собі безодню і в середині безодні світлу оазу, а в цій оазі ці дві істоти, що перебувають поза життям і засліплюють одна одну.

Чистотою ніщо не могло порівнятися з цією любов'ю. Дея не знала, що таке поділунок, дарма що, може, вона й бажала його; бо в сліпоті, особливо жіночої, є свої мрії, і хоч вона тремтить перед наближенням невідомого, та не все вона ненавидить. Щодо Гуїнплена, то ця тремтляча молодість примушувала його замислюватися; що більше він почував себе сп'янілим, то більше він ставав боязким; він міг насмілитися на все щодо цієї подруги його раннього віку, що не відала гріха. Проте він вважав би за крадіжку те, що вона б дала йому; з меланхолійним задоволенням він оддавався любові, а почуття свого каліцтва призводило його до величньої соромливости.

Вони жили спільним життям. Вони не знали себе інакше, як укупі. Дитинство. Деї збігалося з юнацтвом Гуїнплена. Вони росли бік-о-бік. Вони довго спали на тому самому ліжку, бо хатина була надто мала. Вони спали на скрині, Урсус на підлозі,—от як вони влаштовувалися. Потім одного дня, коли Дея ще була маленька, Гуїнпен побачив, що він виріс, і чоловік вперше відчув соромливість. Він сказав Урсусові: я так само хочу спати на підлозі. І, як прийшов вечір, він простягся біля старого на ведмежій шкурі. Дея стала плакати. Вона кликала до себе свого товариша по ліжку. Але Гуїнпен, схвилюваний, бо він уже починав любити, залишився стійким. Починаючи від цього моменту, він лягав спати на підлозі з Урсусом. Влітку, коли були гарні ночі, він спав надворі з Гомо. Дея і в тринадцять років ще не заспокоїлася. Часто увечері вона казала: „Гуїнлене, йди до мене; я тоді швидше засну“. Чоловік поруч з нею був потрібний тільки для того, щоб ця невинність заснула. Голість—це бачити себе голим; отож вона не знала голости. Аркадська або Отаїтська наївність. Дикунка Дея робила Гуїнплена суворим. Іноді бувало, що Дея, вже майже молода дівчина, розчісувала своє довге волосся, сидячи на ліжку, з розстебнутою й напівспущеною сорочкою, так що можна було бачити форми жіночої фігури й неясний початок Єви, і кликала до себе Гуїнплена. Гуїнпен червонів, спускав очі, не знав, куди діватися перед цим невинним тілом, щось бурчав, одвертався, лякався й відходив,—це Дафніс, що вже вийшов із темряви, тікав перед цією Хлоєю, що перебувала ще у пільмі.

Така була ця ідилія, що розцвіла в трагедії.

Урсус говорив їм:

— Грубі тварини, кохайтесь одне в одному!

УРСУС ВИХОВУЄ І УРСУС ПІКЛУЄТЬСЯ

Урсус додавав:

— Цими днями я добре поглузую з них,—я одружу їх.

Урсус розкривав перед Гуїнпленом теорію любови. Він казав йому:

— Любовь! Чи знаєш ти, як добрий бог запалює цей огонь? Він ставить жінку внизу, потім між ними двома чорта, а чоловіка над чортом. Сірник, щобто погляд,—і от усе стає полум'ям.

— Погляд непотрібний,—відповів Гуїнплен, думаючи про Дею.

Урсус відмовив:

— Дурню! Хіба ж душі мають потребу в очах, щоб дивитися одна на одну?

Іноді Урсус бував особливо лагідний. Гуїнплен часами, неприємний від Деї до того, що ставав якимсь похмурим, ухилився від Урсуса, як свідка. Раз Урсус сказав йому:

— От! та ти не соромся. Півень кохається одверто.

— А орел ховається,—відповів Гуїнплен.

Іншими моментами Урсус говорив сам собі:

— Розсудливіше буде трохи загальмувати колесо Цітеріної колісниці. Вони надто кохаються. Це може мати свої незручності. Треба запобігти пожежі. Стримаємо ці серця.

І Урсус вживав такої обережності й говорив з Гуїнпленом, коли Дея спала, і з Деею, коли не було Гуїнплена.

— Дея, тобі не слід надто прихилитися до Гуїнплена. Жити життям іншого небезпечно. Егоїзм справжній корінь щастя. Чоловіки вислизають од жінок. І потім, Гуїнплен кінець-кінцем може захопитися ким. Він має такий успіх! Ти не уявляєш, який він має успіх!

— Гуїнплене, невідповідність між вами не доведе ні до чого. Надто багато бридоти з одного боку, надто багато вроди з другого,—над цим слід замислитися. Угамуй свою пристрасть, мій хлопче. Не захоплюйся надто Деею. Хіба ти серйозно думаєш, що ти створений для неї? Подивися на своє каліцтво й на її довершеність. Уяви собі прірву між нею й тобою. У неї, цієї Деї, все! Яка біла шкура, яке волосся, губи, як суніці, а її нога! Що за руки! Округлість її плечей чарівна, її лице піднесене; вона йде,—від неї виходить сяйво; а ця серйозна мова з її чарівним голо-сом! І з усім тим подумати, що вона жінка! Дея не така безглузда, щоб бути янголом. Це абсолютна врода! Ти зрозумій все це й заспокойся.

Від цього любов між Деею й Гуїнпленом тільки подвоюва-лася, і Урсус дивувався своєму неуспіху; скидалося на те, ніби хто казав:

— Якось дивно: я ллю стільки масла на вогонь і не можу досягти, щоб він погас.

Погасити їх, навіть менше—прохолодити,—чи бажав він? Навпевне, ні. Йому б самому було прикро, коли б він мав успіх. Справді, ця любов, полум'я для них, теплота для нього, захоплювала його. Та як не подратувати іноді того, хто нас чарує? Це дратування люди звуть розсудливістю.

Урсус був для Гуїнплена та Деї майже батьком і матір'ю. З постійним бурчанням він їх виховав; з постійним ремствуванням він їх вигодував. Це всиновлення зробило хатину на колесах важкою, і він повинен був частіше припрягатися з Гомо, щоб тягти її.

Але, треба сказати, що, коли минули перші роки й Гуїнпен трохи підріс, а Урсус постарівся, прийшла Гуїнпленова черга возити Урсуса.

Урсус дивився, як ріс Гуїнпен, і поставив гороскоп його каліцтва:

— Скалічивши, вони збагатили тебе,—сказав він йому.

Родина, що її складали старий, двоє дітей і вовк, постійно мандруючи, утворила гурток, який ставав щодалі щільніший.

Мандрівне життя не перешкоджало вихованню. Мандрувати—значить рости,—казав Урсус. Зважаючи на те, що Гуїнплена очевидячки було утворено для того, щоб показувати його на ярмарках, Урсус культивував у ньому блазня, проте в цього блазня він, оскільки міг, поклав знання й мудрости. Урсус, спиняючися перед жакливою машкарою Гуїнплена, бурчав: „Добре почато“. І він доповнював його всякими прикрасами філософії й знання.

Він часто повторював Гуїнпленові:

— Будь філософом! Бути мудрим—значить бути невразливим. От подивися на мене,—я ніколи не плакав. Це тому, що я мудрий. Хіба ти думаєш, що, коли б я захотів поплакати, у мене не було приводу?

Урсус у своїх монологах, що їх слухав вовк, говорив: „Я навчив Гуїнплена всьому, навіть латині, а Дею—нічому, не виключаючи й музики“.

Він навчив їх обох співати. У нього самого був прекрасний талант грати на маленьку тодішню флейту. Він грав приємно також на бандуру, що її хроніка Бертрана Дюїсклена зве „струментом бродяг“,—від нього пішла симфонія. Ця музика приваблювала всіх. Урсус показував свою бандуру натовпу й казав: по-латинському—це *organistrum*.

Він навчив Дею й Гуїнплена співати за методою Орфея й Егідія Беншуа. І бувало, не раз він переривав свої лекції ентузіастичним викликом: Орфей—музика з Греції, Беншуа—музика з Пікардії.

Це складне й дбайливе виховання не пережоджало обом дітям кохати одне одного. Вони росли, переплітаючи свої серця, як два деревця, що їх посаджено близько, ставши деревами, переплітаються своїм віттям.

— Все одно,—бурчав Урсус,—я одружу їх.

Він мурмотів сам собі:

— Набридли вони мені з своєю любов'ю.

Минуле, якого в них було надто мало, не існувало для Гуїнплена й Деї. Вони знали про ~~кого~~ тільки те, що Урсус розповідав їм. Вони звали Урсуса „батьком“.

Гуїнплен із свого дитинства пам'ятав тільки, що наче демони пройшли над його колискою. У нього було вражіння, ніби його в темряві топтали бридкими ногами. Чи це було навмисне, чи ненароком? Він не знав. Єдине, що він ясно пригадував, і в найменших подробицях, так це пригону, як його покинули. Він знайшов Дею, і це зробило для нього цю сумну ніч променистою датою.

Спогади Деї, ще більш, ніж спогади Гуїнплена, оповито було туманом. У такої малої все розвіялося. Вона пригадувала свою матір як щось холодне. Чи бачила вона сонце? Може! Дея напружено намагалася повернутися пам'яттю в ту порожнечу, що була позад неї. Сонце? Що це таке? Вона пам'ятала щось променисте й тепле, що тепер заступив Гуїнплен.

Вони часто говорили між собою пошепки. Напевне, воркування є найважливіше на землі. Дея говорила Гуїнпленові:

— Світло—це коли ти говориш.

Одного разу Гуїнплен не стримався, побачивши через серпанковий рукав руку Деї,—він злегка торкнувся своїми губами до цієї прозорості. Рот покалічений, поцілунок ідеальний. Дея почувла глибоку втіху. Вона вся стала як троянда. Цей поцілунок потвори був запалив зірку на прекрасному чолі, оповитому ніччю. А тим часом Гуїнплен зітхав з якимсь страхом, і коли хустина на шиї Деї трохи розкрилася, він не міг утриматись, щоб не подивитися на видиму білину в цьому райському отворі.

Дея підняла рукав, простягла до Гуїнплена свою голу руку й сказала: „ще“. Гуїнплен врятувався тим, що втік.

Другого дня гра почалася знову з деякими варіаціями. Невесне спускання в ту чарівну безодню, що є любов.

VII

СЛІПОТА ПОДАЄ НАУКУ ЯСНОВИДІННЯ

Іноді Гуїнплен сам закидав собі. Його щастя викликало в ньому турботи сумління. Він уявляв собі, що дозволити, щоб така жінка, яка не може бачити, любила, значить дурити її.

Що б вона сказала, коли б очі її враз відкрилися? Як би відштовхнуло її те, що тепер притягає! Як би вона відсахнулася від цього страшного магніта! Який крик! Якими б руками вона закрила своє лице! Як би вона побігла від нього! Тяжкий сумнів мучив його. Він говорив собі, що він—потвора—немає права кохати. Гідра, що її боготворить зірка, він повинен просвітити сліпу зорю.

Одного разу він сказав Деї:

— Ти знаєш, я дуже негарний.

— Я знаю, що ти прекрасний,—відповіла вона.

Він казав далі:

— Коли ти чуєш, що всі сміються, то це з мене сміються, бо я жахливий.

— Я люблю тебе,—сказала Дея.

Помовчавши, вона додала:

— Я була близька до смерті; ти повернув мене до життя. Ти тут,—це небо поруч зі мною. Дай мені свою руку, щоб я доторкнулася до бога.

Їх руки шукали й стискали одна одну, і вони вже не говорили більше ні слова,—мовчали від повноти любови.

Похмурий Урсус чув цю розмову. Наступного дня, коли вони всі троє були вкупі, він сказав:

— Адже ж і Дея так само бридка.

Слова не мали бажаного ефекту. Дея й Гуїнплен не чули їх. Поглинуті одно одним, вони рідко звертали увагу на виклики Урсуса. Урсус даремно витрачав свою мудрість.

Проте цього разу зауваження Урсусове: „Дея так само бридка“ показувало, що в цієї вченої людини було певне знання жінки. Ясно, що Гуїнплен, хоч і чесно, зробив нерозсудливо. Сказати кожній іншій жінці, кожній іншій сліпій, ніж Дея: „я бридкий“ могло бути небезпечним. Бути сліпою і закоханою—значить бути двічі сліпою. В такому стані починають мріяти; ілюзія становить хліб мрії; позбавити любовь ілюзії—це все одно, що позбавити її покорму. Всякий ентузіазм входить у любов як корисна складова частина; захоплення фізичне так само, як і захоплення моральне. Крім того, ніколи не слід говорити жінці того, що їй тяжко зрозуміти. Вона починає замислюватися над ним. І часто вона міркує навпаки. Загадка в мрії спустошує її. Необачно кинуте слово часто роз'єднує те, що вже з'єдналося. Іноді буває, що невідомо як, від слова, кинутого в повітря, серце непомітно стає порожнім. Істота, що кохає, помічає, як щастя знижується. Немає нічого небезпечнішого, як це повільне випарування розбитого посуду.

На щастя Дея була не з такої глини. Тісто, що з нього створено всіх жінок, не правило за матеріал для неї. Дея була натура, які трапляються не часто. Тіло було ламке, а серце—ні.

За основу її буття була сталість у любові. Міркуючи над словами Гуїнплена, вона сказала йому одного разу:

— Бути бридким,—що це таке? Це значить зробити зле. Гуїнпен робить тільки добре. Він прекрасний.

І далі, все в тій самій формі питання, що властива дітям і сліпим, вона казала:

— Бачити! Що ви звете бачити? От я не бачу, а знаю. Здається, від того, хто бачить, усе сховано.

— Що ти хочеш сказати цим?—спитав Гуїнпен.

Дея відповіла:

— „Бачити“—це річ, що ховає правду.

— Ні,—сказав Гуїнпен.

— Як же,—відмовила Дея,—коли ти говориш, що ти бридкий.

Замислившись на хвилину, вона сказала:

— Брехун!

І Гуїнпен був радий тому, що признався, і тому, що йому не повірили. Його сумління було спокійне, його любов так само.

Так вони дожили—вона до шістнадцяти років, а він до двадцяти п'яти.

Їх милування не йшло далі стискання рук, і тільки іноді він доторкався до голої руки. Їх задовольняло це воркування ніжної втіхи.

Двадцять чотири роки, шістнадцять років. Це призвело до того, що одного разу вранці Урсус, що не кидав думки про „лихе кепкування“, сказав їм:

— Цими днями ви виберете собі віру.

— Навіщо?—спитав Гуїнпен.

— Щоб вам одружитися.

— Так це ж уже зроблено,—відповіла Дея.

Дея не розуміла, що можна бути більше чоловіком і жінкою, ніж вони були.

По суті це химеричне й дівоче задоволення, це наївне заспокоєння душі душею, цей целібат, що його визнавали за шлюб, подобалося Урсусові. Що він говорив, було тільки тому, що треба було щось говорити. Та й як лікар,—а він трохи був лікарем,—він вважав Дею якщо не за дуже молоду, то принаймні за дуже делікатну й дуже слабу для того, що він звав „плотським гіменеєм“.

Це завжди прийде само собою.

А втім—хіба вони не були вже одружені? Якщо існує де-небудь нерозривний зв'язок, то це якраз у Гуїнплена й Деї. Дивна річ, нещастя чудесно кинуло їх в обійми одне до одного. І наче цього першого зв'язку було не досить,—до нещастя приєдналася, зв'язалася й притулилася любов. Яка сила може розірвати залізного ланцюга, що його скріплено вузлом з квітів.

Звичайно, вони були нероздільні.

НЕ ТІЛЬКИ ЩАСТЯ, А Й ДОБРОБУТ

Їхнє щастя було повне. Таке повне, що вони навіть не були бідні.

Від 1689 до 1704 року сталися значні зміни.

Бувало іноді, цього 1704 року, що ввечері в те чи те маленьке місто на узбережжі в'їздив великий і важкий фургон, що його везла пара дужих коней. Він скидався на перекинутий козуб судна, в якому киль правив за дах і чардак за підлогу,— його поставлено було на чотири колеса. Колеса всі чотири були однакові й такі заввишки, як колеса биндюгів. Колеса, дишло й фургон було пофарбовано в зелене, з ритмичною градацією відтінків, що йшли від зеленої пляшки на колесах до зеленого яблука на даху. Цей зелений колір примусив кінець-кінцем звернути увагу на цю повозку, й вона стала відома на ярмарках, її звали Green box, цебто Зелений Ящик. В цьому Зеленому Ящику було тільки два вікна, по одному на кожному кінці, а ззаду двері з підніжками. На даху, з димаря, що його пофарбовано було, як і все інше, в зелене, виходив дим. Цей рухомий будинок було завсїгди наново полаковано й чисто вимито. На передку, на лавочці, що її прироблено було до фургона й що сполучалася через вікно замість дверей, вище коней, поруч із старим, що держав віжки й правив запряжкою, сиділи дві жінки—циганки, одягнені богинями, й сурмили в сурми. Здивовані горожани дивилися на цю машину, що гордо колисалася, й робили різні зауваження.

Це була стара установа Урсуса, що її поширено було через успіх і підвищено з балагана до театру.

Щось середнє між собакою й вовком було прив'язано на ланцюзі під фургоном. Це був Гомо.

Старий фурман, що правив фургоном, була особа самого філософа.

Як сталося, що нещасна хатина виросла в олімпійську колісницю?

А так: Гуїнплен став знаменитий.

З справжнім нюхом того, що має успіх серед людей, Урсус сказав Гуїнплєнові:

— Скалічивши, вони збагатили тебе.

Як пам'ятають, Урсус зробив Гуїнплєна своїм вихованцем. Невідомі попрацювали над його лицем. А він попрацював над його розумом і в цю таку вдалу машкару поклав так багато думки, як міг. Як тільки дитина піросла і Урсус визнав її за гідну, він вивів її на сцену, цебто на підмостки перед своєю хатиною. Ефект цієї появи Гуїнплєна був незвичайний. Всі

перехожі були захоплені. Ніколи не бачили нічого подібного до цього чудного смішлого лиця. Не знали, як досягнуто було такого дива заразливої веселости,—деякі вважали його за натуральне, інші за штучне; здогади додавали до дійсности; скрізь, на всіх перехрестях, на майданах, на всіх ярмарках і святах натовп збігався до Гуїнплена. Через таку „great attraction“—велику принаду в бідну кишеню мандрівної трупи почали пливти спочатку ліярди, потім пенси й наостанку шилінги. Коли зацікавленість було вичерпано в одному місці, переходили в інше. Камінь, коли котиться, не збільшується, а хатина збагачується. І з року в рік, з міста до міста, разом з тим, як підростав Гуїнпен і збільшувалася його бридота, приходила й фортуна, що її прокував Урсус.

— В якій послугі вони стали тобі, мій хлопче! — казав Урсус.

Ця „фортуна“ дозволила Урсусові, що був адміністратором Гуїнпленового успіху, збудувати повозку, про яку він мріяв, цебто фургон, досить просторий, щоб містити в собі театр і сіяти знання й мистецтво на перехрестях. Крім того, Урсус мав змогу додати до своєї трупи, що складалася з нього, Гомо, Гуїнплена й Деї, двох коней і двох жінок, що були в трупі богинями, як ми говорили, й служницями. Мітологічна вивіска тоді була корисна для балагана фіглярів.

— Ми мандрівний храм, — казав Урсус.

Ці дві циганки, що філософ підібрав їх у кишлах містечок і пригородів, були негарні й молоді; з бажання Урсуса їх звали одну Фебой, другу Венерою. Читайте: Фібі і Вінос. Треба вважати англійську вимову.

Феба готувала страву, а Венера прибирала храм.

Крім того, в дні вистав вони одягали Дею.

Поза тим, що в фіглярів і принців зветься „громадським життям“, Дея, як Феба й Венера, одягалася у флорентійську спідницю, ситцеву з квітками, і в тілогрійку без рукавів, що залишала вільними руки. Урсус і Гуїнпен носили чоловічі безрукавки і, як військові матроси, шкіряні штани з чобітьми. Гуїнпен, крім того, для роботи й для атлетичних вправ мав навколо шиї й на плечах широкий ремінь. Він також ходив за кіньми. Урсус і Гомо доглядали один одного.

Дея так звикла до Зеленого Ящика, що ходила в середині будинку на колесах майже вільно й так, наче вона бачила.

Око, що могло би зазирнути в середину й розташування цього мандрівного будинку, спостерігло б в кутку притулену до стінки й непорушну на своїх чотирьох колесах стару повозку Урсуса, що її було відставлено; вона ржавіла собі, її було звільнено від обов'язку котитися, як Гомо від того, щоб возити її.

Ця повозка, що її засунуто було в куток праворуч од дверей, правила за спочивальню й убиральню Урсуса й Гуїнплена. В ній було тепер два ліжка. В кутку напроти була кухня.

Устаткування корабля не буває стисліше і точніше, ніж це було в середині Зеленого Ящика. Все в ньому було до місця, пристосовано, передбачено, поставлено, як бажалося.

Фургон було розподілено перегородками на три відділення. Відділення сполучалися між собою вільними просвітами без дверей. Їх почасти замінювали запони з матерії. В задньому відділенні було помешкання для чоловіків, в передньому—помешкання для жінок, середній відділ, що відрізняв дві статі, був театром. Оркестрові струменти й машини були в кухні. На полу під заломом даху містилися декорації; коли піднімався трап на цім полу, то відкривалися лампи, що давали магичне освітлення.

Урсус був творцем цієї магії. Він складав і п'єси.

Він мав різні таланти і вмів показувати незвичайні фокуси. Крім того, що він наслідував різні голоси, він робив найможливіші несподіванки; гру світла й тіні, з його бажання на стіні враз з'являлися цифри й слова, в сутіні зникали постаті, а також і інші дивини; натовп дивувався, а він наче не помічав цього і здавався заглибленим в міркування.

Раз Гуїнплен сказав йому:

— Батьку, ти скидаєш на чарівника.

Урсус відповів йому:

— Це можливо, тому, що я й справді чарівник.

Зелений Ящик, що його збудовано було за мудрим пляном Урсуса, мав таку дотепну вигадку, що між двома колесами, переднім і заднім, центральна стінка лівого фасаду поверталася на шарнірах за допомогою ланцюгів і бльоків і на бажання могла спускатися, як звідний міст. Коли вона спускалася, то вільно падали три підпорки, що трималися на завісах і залишалися вертикальні, поки спускалася стіна; вони ставали прямо на землю, як ніжки столу й піддержували знизу поміст, як естраду,—стіна робилася площадкою. В той же час одкривався театр, простір якого збільшувала ця площадка, що становила аван-сцену. Цей отвір абсолютно подібний був до дверей пекла, як казали пуританські проповідники, що з жахом одверталися від нього. Фургони-театри існують ще й досі. Саме на таких рухомих сценах у шістнадцятому й сімнадцятому століттях в Англії ставили балети й балюди Амнера й Пількінгтона, у Франції—пасторалі Жільбера Колена, у Фляндрії на ярмарках—хорали Клімента, на прізвище Нон Рара¹, в Германії—„Адама і Єву“ Тейля, а в Італії—венетійські комедії Анімуччія й Ка-Фосіса, п'єси Джезуальдо, князя Венузького, „Сатир“ Лаури Гвідіччіні, „Одчай

¹ Клімент не папа.

Філена“, „Смерть Уголіна“ Вінченцо Галілея, батька астронома, при чому Вінченцо сам співав свої музичні твори, супроводячи грою на скрипці,—а також і всі перші спроби італійської опери, в яких від року 1580 змінили вільне натхнення на жанр мадригалів.

Фургон кольору надії, що возив Урсуса, Гуїмплену з їхнім добром, на чолі якого Феба й Венера з усієї сили сурмили в сурми, становив собою частину цього великого циганського й літературного ансамблю.

Коли фургон приїздив на площі сел і міст, у перервах між фанфарами Феби й Венери Урсус пояснював музику повчальними об'явами.

— Це—грегоріянська симфонія,—викрикував він.—Горожани! грегоріянський спів, що є великий поступ у музиці, стикнувся в Італії з амвросіянським співом, а в Еспанії з мозарабікським і з трудом переміг їх.

Після цього Зелений Ящик спинявся на якомунебудь місці за вибором Урсуса, і коли приходив вечір, стіна аван-сцени спускалася, театр одкривався й починалася вистава.

Декорація Зеленого Ящика уявляла пейзаж, що його намалював сам Урсус, який не вмів малювати, а тому в разі потреби пейзаж міг уявляти й сутерени.

Завісу зшито було з шовкової матерії з яркими клітками.

Публіка була поза театром, на вулиці, на майдані, стаючи півколом перед сценою, під сонцем, під зливою, через що дощ був у той час ще менш бажаний для театрів, ніж тепер. Коли можна було, вистави давали на дворі готелю, і тоді було стільки ярусів лож, скільки було поверхів у готелі. Таким чином театр ставав закритішим, і публіка платила дорожче.

Урсус брав участь у всьому—в п'єсі, в трупі, на кухні, в оркестрі. Венера била в барабан, паличками якого вона чудово вправляла, а Феба грала на якийсь струмент, що скидався на гітару. Вовка теж було корисно підвищено. Він став справжнім членом „компанії“ і в крайніх випадках грав ролі. Часто бувало, що коли Урсус і Гомо з'являлися в театрі поруч, Урсус у своїй ведмежій шкурі, що добре облягала, і Гомо в своїй вовчій шкурі, що сиділа на ньому ще краще, то не знали, хто з двох був справжній звір,—і це тішило Урсуса.

IX

НІСЕНІТНИЦЯ, ЩО ЛЮДИ БЕЗ СМАКУ ЗВУТЬ ПОЕЗІЄЮ

П'єси Урсуса були інтерлюдії—літературний жанр, що тепер трохи вийшов з моди. Одній з цих п'єс, що для нас не збереглася, дано було назву „Ursus Rursus“¹. Можливо, що сам Урсус грав у ній головну роль.

¹ Урсус знов, або Урсус повернувся.

Інтерлюдії Урсуса, як бачимо, іноді мали латинські назви, а вірші іноді написано було по-еспанському. Еспанські вірші Урсуса були римовані, як майже всі кастільські сонети того часу. Це не утрудняло народа. Еспанська мова тоді була ходяча, і англійські моряки говорили по-кастільському так само, як римські салдати говорили по-картагенському. Подивіться в Плавта. До того ж у театрі, як і за месою латинська чи інша мова, що її не розуміє аудиторія, не заважає нікому. Виплутувалися тим, що актори незрозумілий текст весело супроводили відомими словами. Наша стара гальська Франція таким от способом виявляла свою побожність. В церкві вірні на *Immolatus* співали *Liesse prendrai*, і на *Sanctus* — *Baise-moi*, та *mie*. Трідентський собор повинен був покласти край таким фамільярностям.

Урсус спеціально для Гуїнплена склав інтерлюдію, з якої він сам був задоволений. Це був його капітальний твір. В нього він поклав усього себе. Дати всю суму себе в своєму витворі — це тріумф усякого творця. Жаба, що родить жабу, творить шедевр. Ви берете це під сумнів? Спробуйте зробити.

Урсус старанно опрацьовував цю інтерлюдію. Цьому твору він дав назву: „Переможений Хаос“.

Зміст твору був такий:

Ніч. У той момент, коли розсовувалася завіса, натовп, що скупчувався перед Зеленим Ящиком, бачив тільки темряву. В цій темряві рухалися, як плазуни, три неясні постаті — вовк, ведмідь і людина. За вовка був вовк, за ведмідя — Урсус, а Гуїнпен був за людину. Вовк і ведмідь вособлювали дикі сили природи, несвідому хижість, дику темряву, й обидва кидалися на Гуїнплена, — це хаос змагався проти людини. Не можна було розпізнати ні однієї фізіономії. Гуїнпен бився прикритий саваном, а його лице ховалося під його довгим густим волоссям. Навколо була цілковита темрява. Ведмідь ревів, вовк гарчав, людина кричала. Людина знемагала; два звірі перемагали її; вона просила допомоги й підтримки; вона кидала в невідоме голосний поклик. Вона починала хрипіти. Глядачі присутні були при цій агонії людини, яка ще ледве відрізнялася від скотини; це було щось лиховісне, натовп дивився з приголомшеним духом. Ще хвилина, й звірі тріумфуватимуть і хаос поглине людину. Боротьба, крик, виття, — і враз мовчання. В темряві спів. Як легкий подих, чути голос. Носяться таємні мелодії, що супроводять невидимий спів, і несповідаю, не знати звідкіля й як повстає щось біле. Це біле — світло, це світло — жінка; ця жінка — дух. Дея, спокійна, чиста, прекрасна, величня в своїй ясності й чарівності, з'являється в центрі саява. Її заливало світло, подібне до світової зорі. Голос належав їй. Голос ніжний, глибокий, невимовний. Невидима, вона ставала видимою в променях зорі, — вона співала. Здавалося, що чути янгольський спів або птичий гомін. Як тільки

вона з'являлася, людина, вражена несподіваним засліпленням, підводилася й спускала свої кулаки на обох звірів, що простяглися на землі.

Привід плив якось так, що глядачі не розуміли, і це ще більше викликало здивовання; він співав еспанською мовою, досить чистою для англійських матросів, що слухали, такі вірші:

Oral lora!
De palabra
Nace rason!
Da luz el son ¹.

Потім він спускав очі вниз, наче він бачив під ногами безодню, й співав далі:

Noche, quita te de alli!
El alba santa hallali ².

В мірі, як привид співав, людина підводилася щодалі то більше, і, раніш простягнута, вона тепер стояла на колінах, піднісши руки до привида; обидва коліна вона ставила на звірів, що лежали непорушно, наче забиті блискавкою. Привид співав далі, повернувшись до людини:

Es menester a cielos ir
U tu due llorabas reir ³.

І, наблизившись до неї, з величністю зорі додавав:

Gebra barzon!
Dexa, monstro,
A tu negro
Caparason ⁴.

І клав руку на її чоло.

Тоді лунав інший голос, нижчий, ще глибший, голос, що роздирав серце й захоплений, ніжно-суворий і серйозний, — це був спів людини, що відповідала на спів зорі. Гуїнплен все ще залишався в темноті на колінах на переможеному ведмеді й вовку, його голова була під рукою Деї, — він співав:

O ven! ama!
Eres alma
Soy corason ⁵.

І враз, у цій темряві, сніп світла падав на лице Гуїнплена. В цій темряві з'являлася потвора.

¹ Молися! Плач! Із слова родиться думка. Спів творить світло.

² Ніч, відійди! Зоря співає алилуя!

³ Піднесися на небо й смійся, ти, що плакав!

⁴ Розбий ярмо! Покинь, чудище, свою чорну оболону.

⁵ О прийди, люби! Ти — душа, я — серце.

Неможливо описати словами зворушення натовпу. Вибух невинного сміху,—такий був ефект. Сміх родиться від несподіванки, а ніщо не могло бути несподіваніше за таке розв'язання. Нічого не можна порівняти з цим світлим промінем на смішний й страшний машкарі. Сміялися навколо цього сміху, скрізь—зверху, внизу, спереду, в глибині, чоловіки, жінки, старі лисі обличчя, рожеві лиця дітей, добрі, злі, веселі, сумні,—всі; і навіть на вулиці прохожі, що не бачили нічого, а тільки чули сміх, починали сміятися. Цей сміх закінчувався оплесками й тупанням ніг. Завіса закривалася й Гуїмплен шалено викликали. Звідця незвичайний успіх. Ви бачили „Переможений Хаос“? Збігалися дивитися на Гуїмплена. Приходили сміятися безтурботні, приходили сміятися меланхоліки, приходили сміятися люди з поганою совістю. Сміялися так невинно, що іноді це могло здаватися хоробливим. Проте, коли є чума, від якої людина не тікає, так це зараза веселости. А втім, успіх не виходив за межі простолюди́в. Великий натовп—це простий народ. Дивилися на „Переможений Хаос“ за пені. Вищий світ не ходить туди, куди ходять за су.

Урсус любив цей твір, що він його давно задумав.

— Це в жанрі відомого Шекспіра,—скромно говорив він.

Контраст Деї поруч з Гуїмпленом ще збільшував шалений успіх Гуїмплена. Ця біла постать обіч з цим гіномом, це—те, що можна назвати божественним подивом. Народ дивився на Дею з якимсь містичним жахом. Бачили, що вона сліпа, й почували, що вона зряча. Вона мала вигляд творчої могутності, задоволеної й здивованої своїм творінням. Здавалося, що на її збентеженому чарівному обличчі бачили відблиск творчого порива й подив перед досягненими наслідками. Почували, що вона любить свою потвору. А чи знала вона, що це потвора? Так, бо вона доторкалася до нього. Ні, бо вона любила його. Вся ця ніч і весь цей день, змішані, розв'язувалися в уяві глядача в якусь сутінь, де окреслювалися безмежні неясні перспективи.

Щодо Деї, то неможливо переказати людським словом того, що вона зазнавала. Вона почувала, що вона серед натовпу, й не знала, що таке цей натовп. Вона чула шум,—от і все. В цьому натовпі Дея почувала себе самотньою, і в неї було тремтіння людини, що повисла над безоднею. Але ясна й вища за невіразний жах перед небезпекою, хоч внутрішнє й тремтяти від своєї ізольованости, Дея знайшла свою упевненість і підпору; у всеосяжній темряві вона хапалася за свою рятувальну нитку, вона клала свою руку на могутню Гуїмпленову голову. Нечувана радість! Її рожеві пальці торкалися до цього лісу кучерявого волосся. Дотик до шерсті викликає думку про щось ніжне. Дея доторкалася до вівці й знала, що це—лев. Все її серце тануло в невимовній любові. Вона почувала себе поза не-

безпекою,— вона знайшла рятівника. Публіка думала, що бачить протилежне. Для глядачів істота, що її рятували, був Гуїнплен, а рятівницею була Дея.

Справжня любов не пересичується. Вона вся — душа й не може протистигнути. Огнище покриває попіл, зорі — ніколи. Ці чудові вражіння відновлювалися в Деї кожного вечора й вона ладна була плакати від чулості, тоді як глядачі здригалися від сміху. Навколо неї були тільки веселі, а вона була щаслива.

А втім Урсус, очевидячки, не хотів того ефекта веселості, що її викликав несподіваний і нестримний сміх Гуїнплена. Він уважав за краще, щоб більше посміхалися й менше сміялися, щоб більше було літературного захвату. Проте тріумф розважає. Він кожного вечора примирявся з своїм виключним успіхом, рахуючи, скільки шилінгів становять стовпці фартингів і скільки фунтів дадуть стовпці шилінгів. І потім, він говорив сам собі, що сміх мине, а в глибині душ виявиться Переможений Хаос і щось залишить у них. Може він і не зовсім помилявся і від твору де що залишалося в публіці. Та й насправді ця чернь, уважлива до вовка, до ведмеда, до людини, потім до цієї музики, до цього виття, що його перемогла гармонія, до цієї ночі, що її розгонала зоря, до цього співу, що з нього виходило світло, сприймала з неясною й глибокою симпатією й навіть з певною зворушливою пошаною цю поему-драму „Переможений Хаос“, що закінчується на радість людині.

Такі були грубі втіхи народу.

Вони задовольняли його. Народ не мав засобів ходити на „шляхетні змагання“ дворянства й не мав змоги, як аристократія й дворяни, битися об заклад на тисячу гіней за Гельмсгайля проти Фелем-ге-Мадона.

Х

ПОГЛЯД ТОГО, ХТО СТОІТЬ ПОЗА ВСІМ, НА РЕЧІ Й ЛЮДЕЙ

Людина завсігди має на думці помститися за ту втіху, що її дано. Звідкіля походить зневага до комедіантів.

Ця істота мене чарує, бавить, розважає, навчає, захоплює, потішає, навертає до ідеалу, приємна мені й корисна,—яке лихо я можу заподіяти їй? Принизити її. Зневага — це ляпас на віддаленні. Так дамо їй ляпса. Вона мені подобається,—виходить, що вона нікчемна. Вона мені служить,—я ненавижу її. Звідкіля б узяти каменя, щоб кинути на неї? Священик, дай мені твій камінь. Філософ, дай мені твій камінь. Боссюет, одлучи його. Руссо, образи його. Оратор, виплюнь на нього кругляки, що в твоєму роті. Ведмідь, кинь на нього твою каменюку. Киньмо ка-

міння в дерево, зіб'ємо овоч, з'імо його. Браво! і геть його! Виголошувати вірші поетів — значить розносити чумну заразу. Блазень! накладімо залізний ланцюг на його успіх. Закінчімо його тріумф свистом. Нехай він збирає натовп, а собі утворює самотність. От так багаті кляси, так звані вищі кляси, вигадали для комедіянта цю форму ізольованости — оплески.

Простий народ не такий жорстокий. У нього не було ненависти до Гуїнплена. Він не зневажав його. Тільки останній конопатчик останнього екіпажу, останньої барки, що пристала до останньої англійської гавані, вважав себе за незмірно вищого, ніж цей скоморох, що звеселяв „каналій“, і гадав, що конопатчик такий вищий за блазня, як лорд вищий за конопатчика.

Отож, Гуїнпленові, як і всім комедіянтам, плескали й ізольовали його. А втім тут на землі всякий успіх — злочин, і його треба спокутувати. Хто має медаль, той має й зворотну сторону її.

Для Гуїнплена не було зворітної сторони. В тому розумінні, що обидва боки його успіху були приємні йому. Його тішили оплески, й він задоволений був з ізольованости. Оплески збагачували його, в ізольованості він був щасливий.

В нижчих верствах бути багатим визначає не бути вже вбогим. Цебто не мати більше дірок у одязі, не давати застигнути своєму огнищу, не почувати порожняви в своєму шлункові. Це визначає їсти відповідно до апетиту і пити відповідно до жаги. Це визначає мати все потрібне, включаючи й су, щоб подати бідному. Гуїнплен мав це вбоге багатство, якого було досить для волі.

З духовного боку він розкошував. У нього була любов. Чого ж ще він міг бажати?

Та він нічого й не бажав.

Він був такий щасливий, що навіть почав жаліти людей навколо себе. У нього був жаль до решти. Крім того, він інстинктивно потроху придивлявся до того, що було зовні.

Що він бачив навколо себе? Що були оті живі істоти, яких він через своє мандрівне існування бачив завжди нових і інших в усій їх різноманітності? Натовп весь час мінився і все такі люди лишалися ті самі. Завсігди нові лиця, й завсігди ті самі нещастя. Мішанина руїн. Кожного вечора всі соціальні нещастя збиралися навколо його блаженства.

Зелений Ящик був популярний.

Низька ціна притягає нижчий клас.

До нього йшли слабі, бідні, знедолені. Йшли до Гуїнплена, як йшли до джина. Йшли за два су купити забуття. З височини своїх підмосток Гуїнплен оглядав темний народ. Його дух наповнювали всі ці послідовні явища надмірного лиха. Людську фізіономію утворюють сумління і життя, й вона є наслідок маси

таємних впливів. Не було такого страждання, такої пристрасти, такого безчестя, такого відчаю, яких Гуїнплен не бачив би в зморшках. Ці дитячі уста не їли. Цей чоловік був батьком, ця жінка була матір'ю, а за ними можна було пізнати родину, що гине. На тому лиці вада поклала свій відбиток, і воно йде до злочину, й зрозуміло чому: нещасття і вбозтво! Друге показує відбиток первісної доброти, що її потім стерли соціальні злигодні. На чолі старої жінки видно голодування, на чолі молодой дівчини — проституція. В цьому сум'ятті є руки, та немає струментів; ці робітники й бажали б працювати, та бракує роботи. Іноді поруч з ремесником приходив і сидів салдат, деколи й інвалід, і Гуїнплен розпізнавав цей привід — війну. Тут Гуїнплен читав безробіття, там експлуатацію, а там рабство. На деяких лицях Гуїнплен читав поворот до звірчости, і цей повільний поворот людини до тварини був у наслідок тиску темного тягара щасття тих, що стояли зверху. В цій темряві для Гуїнплена була одна світла прогалина. Вони мали, він і Дея, щасття, що його дав один день страждання. Все інше було прокляттям. Гуїнплен почував угорі над собою могутню клясу багатих, вельможних, великих, що їх вибрав випадок; внизу він розпізнавав кучу блідих лиць знедолених; він бачив себе й Дею, із своїм маленьким щасттям, таким незмірним, між двома світами: зверху світ метушливий, вільний, радісний, що танцюючи топче ногами; зверху світ, що ходить; внизу світ, що над ним ходять. Щось фатальне, що показує на безодню соціального зла, — темрява давить на світло. Гуїнплен констатував цей сумний стан. Така плазовита доля! Людина так повзає! Так прилипнути до пороку й бруду, бути такими огидливими, так зректися своєї достоїнности, так паскудствувати, — в нього було бажання наступити на них ногами. Для якого ж метелика може бути гусеницею таке земне життя? У всьому цьому голодному й неосвіченому натовпі, скрізь і перед усім знак запитання: злочин чи безчесття? Непохитність законів розм'ягчила совість. Тут не було жадної дитини, що не росла для приниження! жадної дівчини, що не ставала б повнолітньою для падіння! жадної троянди, що не родилася б для слини! Іноді його очі, цікаві зворушливою цікавістю, поривалися подивитися в глибину цієї темряви, де загинало стільки марних зусиль і де боролось стільки стомлених, стільки родин, що їх пожерло громадянство, стільки звичаїв, що їх покалічили закони, стільки ран, що їх кари зробили гангренозними, стільки вбозтва, що його згризли податки, стільки розумних, що їх поглинуло нещасття, стільки суден у нещастті, що їх укривали голодні, стільки війн, лиха, стогону, крику, передсмертного хрипіння, — і він почував якийсь тиск серця від цієї болісної загальної туги. Йому здавалося, що він бачить усю цю піну нещасття над цим темним людським хаосом. Він був у пристані й дивився навкруги на цю ка-

тастрофу. Часами він охоплював руками свою понівечену голову й замислювався.

Що за безумство бути щасливими! Які виникають мрії! Які приходять ідеї! Яка дурниця свердлить йому мозок! Тому, що колись він допоміг дитині, він почував бажання допомагати світові. Мрійні хмари іноді тьмарили навіть його власну реальність; він іноді губив почуття помірності і говорив: що можна б зробити для цього бідного народа? Іноді він так захоплювався своїми думками, що говорив зовсім голосно. Тоді Урсус здвигав плечима й пильно дивився на нього. А Гуїнплен мріяв далі: Ох, як би я мав силу, як я допоміг би нещасним! Та що я? атом. Що я можу? нічого.

Він помилявся. Він міг багато для нещасних. Він примушував їх сміятися.

А ми казали, що примусити сміятися, це — примусити забутися.

Який благодійник для землі той, хто роздає забуття!

XI

ГУЇНПЛЕН ГОВОРІТЬ ПРАВИЛЬНО, УРСУС — ІСТИННО

Філософ — шпигун. Урсус підстерігав мрії й вивчав свого вихованця. Наші монологи дають на нашому чолі невиразний відблиск, але він ясний на погляд фізіономіста. От чому те, що творилося в Гуїнплени, не вислизало від Урсуса. Одного разу, коли Гуїнплен міркував, Урсус доторкнувся до його безрукавки й сказав:

— Ти, здається, спостерігаєш, дурню! Бережися, це зовсім не твоя справа. В тебе є, що робити, — любити Дею. Ти щасливий подвійним щастям: поперше, тим, що натовп бачить твою личину; подруге, тим, що Дея не бачить її. Це — щастя, що ти його маєш і на яке ти маєш права. Жадна жінка, побачивши твого рота, не погодилася б на твій поцілунок. І це рот, що утворює твою фортуна, це лице, що утворює твоє багатство, — це — не твоє. Ти не народився з таким от лицем. Ти взяв його від гримаси, що в безодні безмежного. Ти вкрав свою машкару диявола. Ти гидкий, — задовольняйся з такої вдачі. На цьому світі, що його впорядковано премудро, є щасливі з права й щасливі випадково. Ти — щасливий випадково. Ти — в льоху, де знаходиться здобич — зоря. Бідна зірка належить тобі. Не пробуй вийти з льоха й бережи свою зірку, павук! тобі попався в тенета Венерин камінь. Будь ласка, задовольняйся. Я помічаю, що ти мариш про дурниці, — це ідіотство. Послухай, я говоритиму до тебе мовою істинної поезії: якщо Дея попоїсть м'яса й баранячих січеників, то за шість місяців вона стане здорова, як туркенья;

одружилися насправді й плодять дітей — одного, двох, трьох, кучу дітей. От те, що я називаю філософствувати. До того ж ви будете щасливі, а це не дурниця. Мати малят — це щастя. Май хлоп'ят, ходи за ними, витирай їм носи, клади їх спати, маж їх, обмивай; нехай все це ворухиться навколо тебе; коли вони сміються, це — добре; коли горляють, це — краще; кричати — це жити; дивись, як вони ссатимуть у шість місяців, повзатимуть у рік, ходитимуть у два роки, стануть дорослими в п'ятнадцять років, полюблять у двадцять років. У кого є такі радощі, той має все. Щодо мене, то мені бракувало цього, от чому я такий грубий. Добрый бог, творець прекрасних поем і перший письменник, продиктував своєму співробітникові Мойсеєві: розмножуйтеся! — такий текст. Розмножайся, тварино. Щодо світу, то він залишиться таким, який він є; він не потребує твоєї допомоги на те, щоб усе йшло погано. Не бери ти на себе таких піклувань. Не турбуйся за те, що поза тобою. Залиши свій обрій спокійним. Комедіянта утворено для того, щоб на нього дивилися, а не для того, щоб він дивився. Ти знаєш, хто поза тобою? Щасливі з права. Ти, я повторюю тобі, щасливий випадково. Ти вкрав те щастя, якого вони є власники. Вони законні, а ти самозванець, ти незаконно живеш із щастям. Чого тобі ще треба, крім того, що маєш? Нехай мені допоможе Шіболет! Цей негідник-шахрай! Розмножатися через Дею, — адже ж це приємно. Таке щастя скидається на шахрайство. Ті, що зверху мають привілею бути щасливими на землі, не люблять, щоб інші, що стоять нижче за них, дозволяли собі мати стільки радощів. Коли б тебе спитали, з якого права ти щасливий, ти не міг би відповісти. Ти не маєш такого патента, як вони мають. Юпітер, Аллах, Вішну, Саваоф — все одно хто — дав їм візу бути щасливими. Бійся їх. Не втручайся до них, щоб вони не втручались до тебе. Та ти, нещасний, знаєш, що таке щасливий по праву? Це страховище, це — лорд! Так, лорд! От хто повинен був інтригувати у диявола перш, ніж з'явитися на світ, щоб увійти в життя саме такими ворітьми. Мабуть, тяжко було йому родитися! Він тільки й дав собі цей труд, проте, о, справедливе небо! цей єдиний труд. Схилити на свій бік долю, цю сліпу дуру, щоб вона разом ще в колісці зробила вас велителем людей! Це — підкупити касира, щоб він дав вам краще місце на спектаклі. Прочитай мою пам'ятку, що в тій каюті, якій я дав відставку, прочитай цей требник моєї мудрости, й ти побачиш, що таке лорд. Лорд — це той, хто має все й сам є все. Лорд той, що існує понад своєю власною природою; лорд — це той, що молодим має права старого, а старим користується втіхами молодих людей; недоброчесний — має пошану добрих людей, полохливий — він командує хоробрими людьми, ледащо — він користується плодами трудящих, неук — він має дипломи Кембріджа й Оксфорда, дур-

ний — його вславляють поети, поганий — він має усмішки жіноцтва. Терсіт — в шоломі Ахіла, заяць — у шкурі лева. Не зловживай моїми словами: я не кажу, що лорд — невідмінно неук, страхополох, гидкий, дурний і старий; я кажу тільки, що він може бути всім цим, і це не пошкодить йому. Навпаки. Лорди — це принци. Англійський король — тільки лорд, перший вельможа серед вельмож; це — все, це надто багато. Королі колись називали себе лордами: лорд Данії, лорд Ірляндії, лорд Островів. Лорд норвезький став називатися королем тільки триста років тому. Луціуса, найдавнішого англійського короля, св. Телесфор називав *mylord Lucius* — мілорд Луціус. Лорди — пери, цебто рівні. Кому? Королю. Я не роблю помилки й не змішую лордів з парламентом. Народні збори, що їх сакси, до повоювання, називали *wittenagemot*, нормани, після перемоги, назвали *parliamentum*. Потроху народ витиснули за ворота. В королівських грамотах, що ними скликали представників громад колись, зазначалося: *ad consilium impendendum*¹, а тепер вони мають напис: *ad consensuendum*². Представники громад мають право погоджуватися. Сказати „так“ — в цьому їхня свобода. Пери можуть сказати: „ні“. І на доказ цього вони так і роблять. Пери можуть одрубати голову королю, а народ ні. Скарання на голову Карла I є порушення прав не короля, а перів, і добре зробили, що повісили тіло Кромвеля на шибеніці. У лордів могутність. Чому? Тому, що в них багатство. Хто перегортав *Думс-де-бук*? Це доказ того, що лорди володіють Англією; це реєстр маєтків підданців, що його складено за Вільгельма Завойовника, і цей список знаходиться під охороною лорда-канцлера скарбниці. Щоб скопіювати щонебудь з нього, платять по чотири су за рядок. Це знаменита книга. Чи ти знаєш, що я був хатнім доктором у лорда, що прозивався Мармадук і що мав дев'ятсот тисяч французьких франків ренти на рік? Зрозумій це, жахливий кретине! А тобі відомо, що самими трусиками із сажа графа Ліндсея можна нагодувати всю чернь П'яти портів? А сунься туди! Вони додержують доброго порядку. Кожного бракон'єра вішають. Я бачив, як за пару довгих волосатих вух, що стирчали з ягдташа, повісили на шибеніцю батька шістьох дітей. От така наша вельможність. Трустик лорда дорожший за людину господа бога. Вельможі, — ти чуєш? — живоїди, а ми повинні вважати це за добро. Та коли б ми навіть вважали за зле, то що їм за діло? Народ заперечує? Та сам Плавт не вигадав би нічого комічнішого. Філософ був би втішний, коли б почав радити цій нещасній черні повстати проти обсягу і ваги лордів. Це все одно, якби червак почав сперечатися проти ноги слона. Я бачив раз, як гіпопотам наступив на

¹ Для подання поради.

² Для згоди.

кратову нору: він роздавив усе; він був невинний. Він навіть не знав, що існують кроти,—цей великий добродушний мастодонт. Мій любий, кроти, що їх давають, це — людство. Роздавлювати — це закон. А ти думаєш, що сам кріт нікого не давить? Він мастодонт для кліща, що є мастодонт для мошкари. Однак, не будемо мудрувати. Мій хлопча, існують карети. Лорд у кареті, а народ під колесами; розумний відступає. Стань на боці й пропусти. Щодо мене, то я люблю лордів і уникаю їх. Я жив у одного з них. Цього досить для краси моїх спогадів. Я згадую його замок, як саяво в хмарах. Мої мрії залишилися ззаду. Не можна уявити нічого чудовішого, величнішого, симетрійнішого, розкішнішого в усіх його подробицях за Мармадюк-Лодж. Кінецькінцем будинки, готелі й палаци лордів — це збірка всього, що тільки є найвеличнішого й найрозкішнішого в цьому розквітлому королівстві. Я люблю наших вельможних. Я вдячний їм за те, що вони багаті, могутні й щасливі. Закутаний у темряву, я з зацікавленням і задоволенням дивлюся на цей зразок небесної блакиті, що їй ім'я лорд. У Мармадюк-Лодж входили через незвичано просторий двір, що становив довгий прямокутник, розподілений на вісім квадратів, одгороджених балюстрадами; з усіх боків залишено було широку дорогу; посередині розкішний восьмикутний фонтан з двома басейнами і з чудесним ажурним дахом, що спирався на шість колон. Там я познайомився з французьким ученим, абатом дю-Кро, що належав до яacobінського монастиря на вулиці св. Якова. В Мармадюк-Лоджі зберігалася половина бібліотеки Ерпеніуса, друга половина в Кембрідзькій теологічній аудиторії. Там я читав книги, сидючи під оздобленим порталом. Такі речі звичайно бачить тільки невелика кількість зацікавлених подорожніх. А чи знаєш ти, смішний хлопча, що в горішніх лісах лорда Вільяма Норта, Грея-Рольстона, який сидить чотирнадцятим на баронській лаві, більше високорісних дерев, ніж волосся на твоїй страшній головешці? А чи відомо тобі, що у лорда Норріса Райкота, що те ж саме, що й граф Ебінгдон, є башта заввишки в двісті футів за таким девізом: *Virtus ariete fortior*, що, здається, хоче сказати: до б р о ч е с н і с т ь д у ж ч а з а т а р а н а, але, дурню, його слід розуміти так: мужність дужча за військові машини. Так, я поважаю, визнаю й поважаю шаную наших вельмож. Це лорди, разом з королівською величністю, працюють над тим, щоб забезпечити й зберегти переваги нації. Їх випробована мудрість виявляється в скрутних обставинах. Першенство над усім,—я бажав би бачити, що б було, коли б вони не мали цього. Вони мають. Ті, що в Германії називаються князями, в Іспанії — грандами, в Англії та Франції мають назву перів. Що були підстави вважати цей світ за нещасний, то бог відчув, де припущено помилку,—він бажав довести, що вміє створити щасливих людей, і створив лордів, щоб

задовольнити філософів. Це поправка до першого творіння і врятовує діло господа бога. Для нього це пристойний вихід з фалшивого становища. Вельможі — великі люди. Пер, коли говорить про себе, каже: ми. Пер — це множина. Король кваліфікує перів *consanguinei nostri*¹. Пери утворили силу законів і між ними той, що засуджує на смерть людину, яка зрубає трьохлітню тополь. Вони так високі супроти інших людей, що в них є своя особлива мова. В геральдиці чорний колір для маси дворян називається піском, для принців — сатурном, а для лордів — діамантом. Діамантовий порошок, зоряна ніч — це чорний колір для щасливих. І навіть у стосунках між собою у цих високих вельмож багато відтінків. Барон не може митися з віконтом, не одержавши від нього дозволу. Це все чудові речі й зберігають нації. Яке добро для народа мати двадцять п'ять герцогів, п'ять маркізів, шістдесят шість графів, дев'ять віконтів і шістдесят одного барона, що разом становлять сто шістдесят шість перів, — з них одні — світлості, а інші — сіятельства. Після цього, що ж такого, коли там або там стрінуться якісь лахміття. Не можна ж усім бути в золоті. Лахміття, — нехай так; а хіба немає й пурпуру? Одно викупляє друге. Аджеж, щоб будувати щонебудь, треба мати, з чого будувати. Ну, добре, на світі є вбогі, — велике діло! Вони — матеріал для щастя багатих. Та нехай його чортяка візьме! Наші лорди — наша слава! Швора Чарлза Могена, барона Могена, вона сама коштує стільки ж, як шпиталь для прокажених у Мурґеті й шпиталь Христа, що його заснував для дітей Едвард VI року 1553. Томас Осборн, герцог Лідс, витрачав лише на свої лівреї п'ять тисяч ґіней золота на рік. Еспанські ґранди мають охоронців, призначених від короля, що перешкождали б їм зводитися з господарства. Це — полохливість. Наші лорди навіжені й щедрі. Я поважаю це. Не будемо гудити, як ті заздрісники. Я вдячний за чудесне видіння, що проходить мимо мене. В мене немає світа, проте я маю відблиск. Відблиск на моїх болячках, — скажеш ти. Йди ти до біса! Я Іов, щасливий тим, що можу споглядати Трімальціона. Ох, чудесна промініста планета на небі! Бачити місячне сяйво — це вже щось важить. Знищити лордів — це така думка, що її не насмілюся б підтримати й Орест, хоч який божевільний він був. Сказати, що лорди шкідливі або некорисні, це подібне до того, якби хто сказав, що треба розхитувати держави й що людей створено не для того, щоб жити стадами, щипати траву й щоб їх кусали собаки. Баран стриже луг, барана стриже пастух. Що може бути справедливіше? Кожному своє. Щодо мене, то мені однаково; я — філософ і тримаюся за життя, як муха. Життя тільки тимчасове помешкання. Згадати тільки, що в Генрі Бовса

¹ Наші однокровні.

Говарда, графа Беркшірського, в його стайні двадцять чотири парадні карети, з яких одна має срібну, а друга золоту збрую! Боже мій, я ж добре знаю, що не кожен на світі має двадцять чотири парадні карети, але навіщо про це, кричати. Ти змерз у ночі, так вже й розходився. Не один же ти мерзнеш. Інші так само зазнають холоду й голоду. А чи ти знаєш, що без цього холоду Дея не була б сліпа, і що коли б Дея не була сліпа, вона не любила б тебе? Подумай про це, дурню! І потім, коли б усі люди, що їх розкидано на землі, почали скаржитися, то який би був галас. Мовчання — от правило. Я переконаний, що господь бог наказує засудженим мовчати, бо інакше бог сам засуджений був би слухати вічний крик. Щастя Олімпа купують за ціну мовчання Коцїта. Отож, народе, мовчи. Я роблю краще — я похваляю й захоплююся. Оце зараз я перераховував лордів, але я повинен додати ще двох архієпископів й ще двадцятичотирьох єпископів. І справді, я почуваю зворушення, коли думаю про них. Я пригадую, що бачив у збирача десятини превелебного декана Рафое — а декан належить до аристократії й до церкви — величезний стїг найкращої пшениці, що він зібрав її в околичних селян, — декан не завдавав собі праці вирощувати її. У нього залишився час молитися богу. А знаєш ти, що лорд Мармадюк, у якого я служив, був лордом-скарбником Ірляндії та сенешалем дворянства Кнаресбурзької округи в Йоркському графстві? Чи відомо тобі, що лорд обер-камергер — посада, спадкова в родині герцогів Анкастерських — одягає короля в день коронації й за свою працю одержує сорок локтів малинового оксамиту й крім того ліжко, на якому спав король, й що пристав чорного жезла його представник? Я дуже хотів би бачити, як би ти опирався проти того, що найстаріший віконт англійський є сер Роберт Брент, що його пожалував у віконті Генріх V. Взагалі всі титули лордів показують на якенебудь земельне володіння, за винятком графа Ріверса, у якого титул є разом і його прізвище. Яке це дивне право, що вони його мають, оподатковувати інших і наперед вираховувати ренту, напр., як тепер, по чотири шилінги на фунт стерлінгів, на що відкладено термін ще на один рік, а також усі ці чудесні податки на очищений спирт, цей акциз на вино й на пиво, податки на міру й на вагу, на сидр, на брагу, на солод, на виготовуваний ячмінь, на кам'яний вугіль і сотні інших подібних речей. Вклонімося перед тим, що є. Саме духовництво залежить од лордів. Менський єпископ — підданець графства Дербі. У лордів свої дикі звірі, що вони містять їх на своїх гербах. А що бог створив їх не досить, то вони вигадують їх. Вони утворили геральдичного кабана, що остільки вищий за кабана справжнього, оскільки кабан вищий за свиню і лорд вищий за священника. Вони створили грифа, що є орел для левів і лев для орлів і що завдає жаху левам своїми крилами, а орлам своєю

гривою. У них є дракон, однорог, фенікс, саламандра, тараск, гіпогриф, крилатий кінь. Все це — страх для нас, а для них краса й оздоба. У них є звіринець, що його називають гербовником і де ревуть невідомі звірі. Ніякий ліс не зрівняється з несподіваними потворами, що їх вигалада їх гордість. Їх суєта повна фантомів, що наче чарівної ночі носяться озброєні, в касках, в кирасах, з острогами, з державними жезлами в руках, — вони говорять поважним голосом: ми — предки. Жуки з'їдають коріння, а герби їдять народ. А чому б і ні? Ми станемо змінювати закони? Вельможність становить частину порядку. А чи ти знаєш, що в Шотляндії є такий герцог, що може скакати тридцять л'є, не виходячи за межі своїх маєтків? Чи відомо тобі, що лорд архієпископ Кентерберійський має мільйон франків прибутку? Чи відомо тобі, що його величність має на рік сімсот тисяч фунтів стерлінгів цивільного листа, не рахуючи замків, лісів, вотчин, маєтків, орендних статтів, пребенд, десятини й поземельного, конфіскації і штрафів, що переходять за мільйон стерлінгів? Незадоволені з цього надто вередливі.

— Так, — задумливо пробурчав Гуїнплен, — з пекла бідних утворено рай багатів.

ХІІ

УРСУС-ПОЕТ ЗАХОПЛЮЄ УРСУСА-ФІЛОСОФА

Потім увійшла Дея; він подивився на неї й далі вже нічого не бачив крім неї. Така вже любов; можливо на момент захопитися якиминибудь невідступними думками; приходять жінка, що її люблять, і враз примушує зникнути все те, що не вона, а вона, може, не має й підозри, що вона знищила в нас цілий світ.

Скажімо про одну деталь. В „Переможеному Хаосі“ одне слово — *monstro*, що його звернуто було до Гуїнплена, не подобалося Деї. Іноді, за допомогою невеличкого знання еспанської мови, що її за тих часів знав увесь світ, вона чинила сміливо, хоч нерозсудливо, замінюючи його словом *quiero*, що визначає: я так хочу. Урсус терпів таку зміну в тексті, хоч і з деяким незадоволенням. Він був не від того, щоб сказати Деї, як за наших днів Мессар сказав Віссо: У тебе бракує пошани до репертуару.

„Людина, що сміється“. Така була форма, що її набула слава Гуїнплена. Його ім'я Гуїнплен, що було майже невідоме, зникло під цим глузливым прізвисьмом так само, як і його лице під маскою сміха. Його популярність, як і його обличчя, була й машкарою.

А тим часом його ім'я можна було читати на великій вивісці, що її прибито було на передку Зеленого Ящика, яка підносила натовпу таку редакцію, що її склав Урсус:

„Тут можна бачити Гуїнплена, що його покинули, коли йому було десять років, уночі 29 січня 1690 року, злочинці компрачкоси на морському березі в Портленді; малий став дорослим і тепер його називають:

„Людина, що сміється“.

Життя таких блазнів було існуванням прокажених у лепрозорії і блаженством в Атлантиді. Кожного дня відбувся раптовий перехід од найгаласливіших, публічних вистав до найповнішої відокремлености. Кожного вечора вони наче відходили з цього світу. Вони були ніби мерці, що відходять, щоб завтра відродитися. Комедіант — це маяк, що обертається: він з'являється, потім зникає: він існує для публіки майже як маревне світло в цьому житті з його мінливими огнями.

За появою на площі йшла самота. Скоро закінчувався спектакль, коли аудиторія розходилася й вигуки задоволення розсіювалися по вулицях, Зелений Ящик підіймав одкидну стінку, як фортедія звідний міст, і сполучення з людством обрубалося. З одного боку всесвіт, з другого — цей барак, і в цьому бараці — воля, спокійна совість, мужність, відданість, цнота, щастя, любов, всі сузір'я.

Зряча сліпота й кохане понівечення сідали побіч, рука стискувала руку, чоло доторкалося до чола й, сп'янілі, вони розмовляли пошепки.

Середній відділ був для двох цілей: для публіки він правив за театр і для акторів за їдальню.

Урсус, що завжди був задоволений, коли можна було вставити порівняння, користався з цього подвійного призначення, щоб уподобити центральний відділ Зеленого Ящика аррадашу абесінської хатини.

Урсус підраховував здобуток, потім вечеряли. Для любови все ідеальне; а пити й їсти вкупі, коли кохаються, це припускає всі види приємної близькості крадькома, і кожний ковток стає поцілунком. П'ють вино або ель з однієї склянки, наче п'ють росу з однієї лілеї. У двох душ за вечерею любов та сама ніжність, що й у птичок. Гуїнплен usługовував Деї, різав їй шматки, наливав їй пити, якнайбільше наближувався до неї.

— Гм, — казав Урсус, і його бурчання проти волі поверталося на усмішку.

Вовк вечеряв під столом, не звертаючи уваги ні на що, крім своєї кістки.

Венера й Феба брали участь у вечері, проте мало заваджали.

Ці дві напівдикі циганки розмовляли між собою циганською мовою.

Потім Дея з Фебою й Венерою йшли на жіночу половину. Урсус прив'язував Гомо на ланцюг під Зеленим Ящиком, а Гуїнплен ходив за кінями, із коханця ставав стайничим, наче він був

Гомеровський герой або паладин Карла Великого. Опівночі всі спали, за винятком вовка, що, свідомий своєї відповідальности, час від часу відкривав одне око.

Ранком, прокинувшись, знову сходилися, снідали всі вкупі, звичайно шинкою й чаєм; чай в Англії заведено від 1678 року. Потім Дея, за еспанським звичаєм і за порадою Урсуса, що визначав її за слабку, спала кілька годин, в той час, як Гуїнплен і Урсус виконували різні дрібні роботи в середині й зовні, що їх вимагало бродяче життя.

Рідко бувало, щоб Гуїнплен ходив поза Зеленим Ящиком, хіба тільки на пустельних дорогах і в безлюдних місцях. В містах він виходив тільки уночі, закрившись широкополим капелюхом, щоб не показувати свого лиця на вулиці.

З одкритим лицем його бачили тільки в театрі.

А втім Зелений Ящик мало відвідував міста. Гуїнплен у свої двадцять чотири роки ще на бачив великого города крім П'яти Портів. Та слава його зростала. Вона починала виходити за простолюдців і підносилася вище. Серед прихильників ярмаркових дивовищ і тих, що ганялися за всім цікавим та надзвичайним, знали, що десь існує, мандруючи з місця на місце й з'являючись то там, то там, незвичайна маска. Про неї говорили, її шукали, про неї питали: де ж вона? Людина, що сміється, рішуче ставала знаменитістю. Певний відблиск слави падав і на „Переможений Хаос“.

От так Урсус одного дня честолюбно сказав:

— Треба виряжатися до Лондона.

КНИГА ТРЕТЯ

ПОЗНАЧАЄТЬСЯ РОЗКОЛИНА

I

ТЕДКАСТЕРСЬКИЙ ГОТЕЛЬ

За цієї доби в Лондоні був тільки один міст, Лондонський міст, з будинками на ньому. Цей міст зв'язував з Лондоном Ставворк, передмістя, забруковане кругляками з Темзи; Савт-ворк увесь був у вуличках та завулках; подекуди передмістя було дуже стиснуте й, подібно до міста, мало велику кількість усяких будівель, будинків і дерев'яних халупин, що уявляли горюче скупчення, зручний матеріал для пожежі. 1666 рік довів це.

Тоді Савтворк вимовляли Судрік; тепер вимовляють приблизно як Совзсворк. А втім найкращий засіб вимовляти англійські імення—це зовсім не вимовляти їх. Отож Southampton вимовляйте Stontn.

То був такий час, коли Chatham вимовляли Je t'aime ¹.

Савтворк тих часів схожий був на теперішній Савтворк, як Вожіар схожий на Марсель. То було містечко, а тепер—місто. Але в ньому й тоді був великий навігаційний рух. В довгий старовинний циклопічний мур над Темзою було вбито кільця, до яких прив'язували річні судна. Цей мур називали муром Ефрока або Effrook-Stone—Ефрокським каменем. Йорк, коли він був саксонський, називали Ефрок. Легенда оповідає, що у підніжжя цього муру втопився герцог Ефрок. І, справді, вода тут була досить глибока для герцога. Підчас відпливу було ще добрих шість сажнів. Невеличка прекрасна стоянка притягала до себе й морські кораблі, й старовинна голяндська шхуна, що звалася „Вограат“, причалювала до Ефрок-Стон. „Вограат“ раз на тиждень робив рейси з Лондону до Роттердама і з Роттердама до Лондона. Інші судна відходили двічі на день то в Дептфорд, то

¹ Я люблю тебе.

в Грінвіч, то в Гревсенд, спускаючися підчас відпливу й піднімаючися підчас припливу. Переїзд до Гревсенда, хоч тут було двадцять миль, вони робили за шість годин.

„Вограата“ було збудовано за таким зразком, що його тепер можна бачити тільки в морських музеях. Ця шкуна трохи нагадувала джонку. Саме в той час Франція наслідувала Греччину, а Голяндія наслідувала Китай. „Вограат“, важке двощоглове судно, було оббито непроникливою обшивкою, що її настелено було перпендикулярно; посередині корабля містилася каюта, яка глибоко входила в нижню частину; дві палуби, одна на носі, а друга на кермі, були без бортів, як теперішні залізи і баштові судна,—це мало ту перевагу, що зменшувало напор хвилі на корабль підчас бурі, й ту незручність, що піддавало екіпаж ударам моря, бо бракувало парапету. Ніщо не задержувало на борту того, хто падав. Звідциль часте падіння й загибель людей, що й примусило покинути такий тип суден. Шкуна „Вограат“ ішла прямо до Голяндії й не робила зупинки навіть у Гревсенді.

Старовинний кам'яний виступ, почасти природний, почасти зроблений, тягнувся вповдовж низу Ефрок-Стона; приступний при всякому морі, він полегшував суднам можливість приставати до муру. Мура подекуди було прорізано східцями. Він відзначав південний пункт Савторка. Насип дозволяв перехожим обпиратися на верх Ефрок-Стона, як на парапет набережної. Звідциля видно було Темзу. По той бік води закінчувався Лондон. Далі йшли тільки поля.

Вище Ефрок-Стона, де Темза робить поворот майже *vis-à-vis* із Сен-Джемським палацом, позад Ламбет-Гавза, недалеко від місця гулянки, що тоді звали Фоксгалль (можливо, що це вокагалл), між заводом, де вироблювали порцелян, і гутою, де вироблювали кольорові пляшки, був один з тих просторих пустирів, що заростають травою й що колись у Франції називали гульбищами, а в Англії *bowling greens*. *Bowling green*—зелений моріжок, щоб катати на ньому кулі,—ми зробили з нього *bowlingrin*¹. Тепер такі моріжки мають у себе вдома, тільки що їх кладуть на столі й замість дерну вживають сукно, а називають їх більярдом.

А втім, не видно чому, маючи слово *boulevard* (*boule-vert*—зелена куля), що є те саме слово, як і *bowling-green*, ми дали назву *bowlingrin*. Дивно, що така серйозна персона, як словник, дозволяє собі таку непотрібну розкіш.

Савторський *Bowling-green* називався Торінцовим полем,—це тому, що колись воно належало баронам Гастінгсам, що були разом з тим баронами Торінцо і Моклейн. Од лордів Гастінгсів

¹ Дерновий моріжок.

Торінцове поле перейшло до лордів Тедкастерів; вони експлуатували його як місце публічних гулянок, так само, як потім герцог Орлеанський експлуатував Пале-Рояль. Пізніше Торінцове поле занехаяли і воно стало пасовиськом і парафіяльною власністю.

Торінцове поле було щось подібне до постійного ярмарку, де топилися блазні, еквілібристи, фокусники, музики на підмостках, і завжди повно було тих дурнів, що „приходили тішити диявола“, як казав архієпископ Шарп. „Тішити диявола“ значило ходити на спектаклі.

Де кілька готелів, що приймали й випускали публіку, яка відвідувала ці заїжджі ярмаркові театри, були відкриті на цьому гулящому місці цілий рік і процвітали. Це були прості бараки, що в них жили тільки вдень. Увечорі хазяїн готелю клав у кишеню ключ од таверни і йшов собі додому. Тільки один з цих готелів був справжнім будинком. На всьому bowling-green не було іншого постійного помешкання; ярмаркові бараки могли зникнути в один момент, бо ніщо не прив'язувало всіх цих фіглярів, що звикли до бродячого життя. Фокусники живуть без коріння.

Цей готель називався Тедкастерським від імення давніх власників; він був скорше заїзд, ніж таверна, й певніше готель, ніж заїзд; ворота вели в досить великий двір.

Великі ворота, що відчинялися з двору на площу, були офіційними ворітьми в Тедкастерський заїзд, а збоку в них були незаконні ворота, через які входили,—фіртка. Хто каже „незаконні“, той каже про фіртку, ще через неї власне тільки й ходили. Вона вела прямо в таверну у власному значінні слова. Це була велика закопчена кімната, заставлена столами і з низенькою стелею. Над дверима, через які входили, в першому поверсі було вікно,—до його рямки було припасовно й повішено вивіску таверни. Великі ворота, наглухо закриті на засов, залишалися замкнені.

Щоб увійти в двір, треба було перейти через кімнату.

У Тедкастерському готелі був хазяїн і хлопець. Хазяїна звали Ніклес. Хлопця звали Говікум. Хазяїн Ніклес,—безсумнівно Николай, що через англійську вимову зробилося Ніклес,—був скупий удовець, полохливий й мав пошану до законів. До того ще в нього були густі брови й руки в волоссі. Щодо хлопця чотирнадцяти років, який подавав питво й обзивався на ім'я Говікум, то це був веселий хлоп'яга з великою головою й у фартусі. Він був голений—ознака рабства.

Він спав у нижньому поверсі, в будці, де колись містився собака. Слухове віконце цієї будки виходило на bowling-green.

КРАСНОМОВСТВО НА ВІДКРИТОМУ ПОВІТРІ

Одного вечора, коли був великий вітер і було досить холодно й коли в кожного були всі підстави поспішати додому, якась людина, що йшла по Торінцовому полю, по-під стіною Тедкастерської таверни, враз спинилася. Це було в останні місяці зими з 1704 на 1705 рік. Ця людина, з одержі матрос, була гарна й висока, щоб обов'язково для придворних і не заборонено простим людям. Чого він спинився? Щоб прислухатися. До чого ж він прислухався? До голоса, що говорив певне у дворі, по той бік муру, до голоса, трохи старечого, проте такого гучного, що він доходив аж до перехожих на вулиці. Одночасно з загорожі, де просторікував голос, чути було шум натовпу.

Голос говорив:

— Чоловіки й жінки лондонські,—от і я. Від щирого серця вітаю вас, що ви—англійці. Ви—великий народ. Скажу більше: ви—велика чернь. Удари ваших кулаків кращі за удари ваших мечів. У вас добрий апетит. Ви—нація, що пожирає інших. Величне призначення. Висисання цілого світу визначає для Англії окреме місце. В політиці, в філософії, в урядуванні колоніями, населення і промисловістю, в бажанні заповідати іншим зло, що вам на користь, ви особливі й дивні. Наближається момент, коли на землі буде дві вивіски; на одній читатимуть: сторона людей, а на другій: сторона англійців. Я констатую це на славу вам, я сам не належу ні до англійців, ні до людей,—я маю за честь бути ведмедем. Більше—я доктор. Це все разом. Джентлмени, я навчаю. Чого? Двох речей: того, що я знаю, й того, чого я не знаю. Я продаю зілля й подаю думки. Підійдіть і слухайте. Вас закликає наука. Відкрийте ваші вуха. Коли вони малі, то в них уміститься небагато істини, а коли вони великі, то в них увійде багато дурниць. Отож, увага. Я викладаю pseudodoxia epidemica—епідемічну фалшиву науку. В мене є товариш, що примушує сміятися, а я примушую думати. Ми живемо в одному ящику,—сміх належить до тієї самої доброї родини, що й знання. Коли Демокріта спитали: звідкіля в тебе стільки знання? він відповів:—Я сміюся. А я, коли ви спитаєте мене, чого я сміюся, я відповім:—того, що я знаю. А втім, я й не сміюся. Я виправляю людські помилки. Я беруся чистити ваш розум. Він забруднений. Бог припускає, що народ помиляється й що його дурять. Не слід мати нерозумного сорому; я щиро визнаю, що вірую в бога, навіть коли він не правий. Тільки коли я бачу сміття,—а помилки—сміття,—я вимітаю його. Як я навчився того, що я знаю? Це стосується тільки до мене. Кожен бере знання там, де може. Лактанцій ставив патання бронзовий

голові Вергілія й вона відповідала йому; Сільвестр II розмовляв з птахами,—треба запитати,—як?—або ж птахи розмовляли людською мовою, або ж папа щебетав як птахи? Мертва дитина рабина Єлеазара розмовляла із святим Августиним. Між нами, я піддаю в сумнів усі ці факти, за винятком останнього. Мертва дитина говорила: гаразд; але в неї під язиком була золота платівка, на якій було виритувано різні сузір'я. Отож, вона шахрувала. Факт з'ясовується. Ви бачите, який я поміркований. Я відокремляю істинне від фалшивого. Слушайте: є інші помилки, що й ви бідні, прості люди, безсумнівно, поділяєте їх,—від них я хочу визволити вас. Діоскорід вірив, що божество—в блекоті, Хрізіп—в шипшині, Йосип—в корні папороті, Гомер—в рослині жовтої цибулі. Всі вони помилялися. В цих травах був не бог, а демон. Я перевірив це. Неправда, ніби змії, який спокусив Єву, був, як Адам, з чоловічим обличчям. Гарціас-де-Горто, Кадамосто й Жан Гюго, архієпископ Тревський, заперечують, що досить підпиляти дерево, щоб піймати слона. Я схиляюся до їх погляду. Горожани, причина фалшивих думок—намагання Люципера. За панування такого державця повинні з'явитися блискавки й загибельні помилки. Народе, Клавдій Пульхер помер не тому, що кури відмовилися вийти з курника; правда в тім, що Люципер, передбачаючи смерть Клавдія, подбав про те, щоб перешкодити цим тваринам їсти. Що Вельзевул дав імператорові Веспасіану силу випрямляти кривих і повертати зір сліпим, доторкаючися до них, це діяння похвальне, проте мотиви його злочинні. Джентлмени, не вірьте фалшивим ученим, що використовують корінь бріонії та білого змієвика й виготовляють очні примочки з меду й півнячої крові. Навчіться ясно бачити обману. Не точно, що Оріон народився з природної потреби Юпітера,—правда в тім, що то Меркурій таким способом народив цю зірку. Неправда, що в Адама був пуп. Коли святий Юрій убивав дракона, то коло нього не було дочки святого. У святого Єроніма в кабінеті не було на каміні годинника, поперше, тому, що він жив у печері й не мав кабінета, подруге, тому, що в нього не було каміна, потрете, тому, що тоді ще не було годинників. Нужно перевіряти все! Ну-мо! Мої любі слухачі, якщо вам скажуть, що в того, хто понюхає валерійної трави, в мозкові народиться ящурка, що віл, коли згниває, повертається в бджіл, а кінь—в ос, що мертва людина важить більше, ніж жива, що козина кров розчиняє смарагд, що гусениця, муха й павук, що їх помітять на тому самому дереві, віщують голод, війну й пошесть, що падуку вилічують черваком, якого знаходять у голові козяти,—не вірьте нічому: все це помилки. А от вам правда: шкура морської корови забезпечує від грома; жаба годується землею, через що в неї утворюється камінь у голові; еріхонська троянда розцвітає напередодні Різдва; гадюки не можуть зносити тіні ясеня;

у слона немає суглобів, і він спить стоячи, прихилившись до дерева; примусьте жабу висидіти куряче яйце, у вас буде скорпійон, що, вирісши, повернеться на саламандру; сліпий може стати зрячим, поклавши одну руку на ліву сторону вітара, а другу на очі; дівоцтво не виключає материнства. Добрі люди, годуйтеся цими очевидними істинами. А далі ви можете вірувати в бога, як хочете: або як спрагнілий в помаранчу, або як осел вірує в батіг. Тепер я познайомлю вас з моєю трупю.

В цей момент сильний порив вітру потряс дах й віконниці таверни, що стояла цілком ізольовано. Це справило вражіння довгого грому. Оратор трохи заждав, потім почав говорити далі:

— Перерва! Гаразд! Говори ти, Аквілоне! Джентлмени, я не сержуся на нього. Вітер балакучий, як усі пустельники. Там на горі в нього немає компанії. От він і балакає. Я відновляю перервану нитку промови. Подивіться на товариство артистів. Нас четверо. А *lupus principium*¹. Починаю з мого друга—вовка. Він і не ховається. Подивіться на нього. Він учений, поважний і мудрий. Провидіння напевне в один момент мало на думці створити з нього університетського доктора, але для цього треба було, щоб він був трохи тупим, а він не такий. Додаю, що в нього немає упереджень і він не аристократ. При нагоді він водиться з сукою, він, що має право на вовчицю. Його нащадки, коли вони в нього є, мабуть, граціозно змішують гавкання їх матері з виттям їх батька. Бо він виє. З людьми треба вити. Він також і гавкає, з ласки до цивілізації. Великодушна делікатність. Гомо—удосконалений собака. Вшануємо собаку. Собака—яка чудна животина—в неї піт на язиці й посмішка на хвості. Джентлмени, Гомо своєю мудрістю дорівнює й своєю сердечністю перевищує мекіканського вовка без шерsti, чудного ксолоїтценіски. Додам ще, що він смирний. Він має поміркованість вовка, свідомого своєї користи для людей. Він ладен на те, щоб допомогти й подати добродіяння мовчки. Його ліва лапа не знає добрих діл, що їх чинить його права лапа. Такі його заслуги. Про другого члена товариства, мого другого приятеля, я скажу тільки одне слово: він—потвора. Ви не дивуйтеся. Пірати колись покинули його на березі дикого океана. А це—сліпа. Чи вона виняток? Ні. Ми всі сліпі. Скнарий—сліпий: він бачить золото й не бачить багатства. Мотяга—сліпий: він бачить початок і не бачить кінця. Кокетка сліпа: вона не бачить своїх зморшок. Учений сліпий: він не бачить свого нещастя. Чесна людина сліпа: вона не бачить шахрая. Шахрай сліпий: він не бачить бога. Бог сліпий: того дня, коли він створив світ, він не бачив, що диявол просунувся в його творіння. Щодо мене, то й я сліпий: я говорю й не бачу, що ви глухі. Ця от сліпота,

¹ Початок з вовка.

що супроводить нас,—таємнича жриця. Сама Веста доручила б її охороняти свою головешку. В її вдачі є неясності, м'які, як ті проміжки, що їх одкриває овеча шерсть. Я думаю, що вона—дочка короля, проте не стверджую. Похвальна недовірливість—стала приналежністю мудреця. Щодо мене, то я збираю зілля й роблю ліки. Я думаю й перев'язую¹, *chirurgus sum*². Я виліковую від лихоманки, міязмів і пошести. Майже всі наші хвороби й страждання—тільки болячки, що виступають наверх, і тому, коли за ними гаразд ходити, вони рятують нас од гірших недуг. Не зважаючи на це, я раджу вам не мати чиряка, що інакше називається карбункулом. Це дурна хворість, що не служить ні до чого. Умирають, та й край. Я не неук і не дикун. Я шаную красномовство і поезію і живу з цими богинями в чистій дружбі. Я кінчаю порадою: джентлмени та леді, виховуйте в собі світлі сторони життя: доброчесність, поміркованість, чесність, справедливість і любов. Кожен на цьому світі, як кажуть, може мати у себе горщикок з квітками на вікні. Мілорди й панове, я сказав. Зараз почнеться вистава.

Людина, напевне матрос, що слухав, лишаючись на вулиці, увійшов в низьку залю таверни, перейшов її, заплатив декілька монет, що з нього вимагали, і вийшов на двір, повний публіки. В глибині двора він побачив балаган на колесах, зовсім одкритий, а на підмостках стару людину, одягнену у ведмежу шкуру, молодого чоловіка, що мав подобу машкари, сліпу дівчину й вовка.

— Боже мій,—крикнув матрос,—от чудові люди!

III

ДЕ ПЕРЕХОЖИЙ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ЗНОВУ

Зелений Ящик,—ви вже мабуть пізнали його,—прибув до Лондона. Він спинився в Савтворці. Урсуса приваблював зелений моріжок, який мав оту перевагу, що на ньому гулянки відбувалися завжди, навіть узимку.

Урсусові приємно було побачити собор святого Павла.

Лондон, коли до нього придивитись як слід, це—місто, що має багато доброго. Мати катедральний собор, що його присвячено святому Павлові, це—відважність. Істинний святий катедральний собор, це—собор святого Петра. Святого Павла можна запідозрювати в тім, що він фантазував, а фантазування в церковних матеріях визначає ересь. Святий Павло є святий з обста-

¹ Гра слів (у вимові), *je pense et je panse*.

² Я—хирург.

вин, що зменшують його провину. Він увійшов на небо тільки через ті двері, що через них проходять артисти.

Катедральний собор—вивіска. Святий Петро вказує на Рим, місто панування суворої догми, а святий Павло визначає Лондон—місто, де панує схизма.

Урсус, якого філософія мала такий великий обсяг, що вона охоплювала все, був людиною, що розуміла ці відтінки, і його дотяг до Лондона, можливо, походив із певної вподоби його до святого Павла.

Великий двір Тедкастерської таверни визначив вибір Урсуса. Цей двір наче передбачав Зеленого Ящика: це був цілком готовий театр. Двір був чотирикутний, забудований з трьох боків; з четвертої сторони проти вікон був мур, до якого й поставили Зелений Ящик; він увійшов у двір тільки тому, що ворота були величезного розміру. Великий дерев'яний балькон з піддашком, що спирався на стовпи, обслуговував кімнати першого поверху й тягнувся вповодж стін внутрішнього фасада двору з двома простокутними поворотами. Вікна долішнього поверху правили за партерні ложі, брукований двір—за партер, а балькон був за балькон. Зелений Ящик, що його приставлено було до муру, мав перед собою всю цю залу для глядачів. Все це дуже скидалося на „Глобус“, де виставляли „Отелло“, „Короля Ліра“ та „Бурю“.

В кутку, позад Зеленого Ящика, була стайня.

Урсус склав умову з хазяїном таверни Ніклесом, який з пошани до законів допустив вовка тільки за дорогу платню. Напис „Гуїнплен—Людина, що сміється“ було знято з Зеленого Ящика й прибито поруч з вивіскою готелю. В залі таверни, як ми вже сказали, були внутрішні двері, що вели на двір. Побіч цих дверей, за допомогою розрізаної буті, зробили будочку для „касирки“, за яку були то Феба, то Венера. Все було майже так само, як і тепер. Хто входив, той платив. Під написом „Людина, що сміється“ повісили на двох цвяхах пофарбовану в біле дошку, на якій великими літерами накреслили вуглем назву великої пєси Урсуса „Переможений Хаос“.

В центрі балькона, саме проти Зеленого Ящика, було відділення, що в нього за головний хід правило вікно, обернене в двері; це відділення, відмежоване двома перегородками, зберегали для „вельможного панства“.

Воно було досить просторе, так що в двох рядах можна було вмістити десять глядачів.

— Ми в Лондоні,—казав Урсус.—Треба ждати й дворянства.

Він наказав умеблювати цю „льожу“ найкращими стільцями з таверни, а посередині вмістити велике крісло, оббите золотистим утрехтським оксамитом з вишневими квітами, на той випадок, коли б прийшла дружина якогонебудь альдермена.

Вистави почалися.

Відразу пішов натовп.

Проте льожа для вельможного панства залишалася порожня.

За цим винятком успіх був такий, що ніхто із блазнів не пам'ятав чогось подібного. Весь Савтворк збігався масами дивитися на Людину, що сміється.

Гуїнплен переполошив фокусників і блазнів Торінцового поля. Яструб, що потрапив в клітку щеглів і почав клювати їхній покорм, — такий був ефект. Гуїнплен пожирав собі їх публіку.

Крім маси шпагоковтачів і фіглярів, на зеленому моріжку бували й справжні вистави. Був тут цирк з жінками-вершницями, в якому з ранку й до вечора греміли найможливіші струменти, гуслі, барабани, таламбаси, гудки, дзвоники, сопілки, дудки, цимбали, волинки, німецькі та англійські ріжки, флейти, фляжолети та інші. Під великим круглим наметом давали вистави стрибуні. Був тут бродячий звіринець з тигром-коміком, що намагався вирвати в усмирителя його батіг, що він ним хльоскав його, й проковтнути наконечник його. Гуїнплен затьмив навіть цього коміка з зубами й кігтями.

Зацікавлення, виторг, оплески, натовп — усе це забрала Людина, що сміється. Це сталося в один момент. Працював тільки Зелений Ящик.

— „Переможений Хаос“ став хаосом-переможцем, — казав Урсус, що пів успіху Гуїнплена брав на свій карб і тяг скатерку до себе, як кажуть мандрівні комедіянти.

Успіх Гуїнплена був незвичайний. А все ж він залишався місцевим. Для слави тяжко перебратися через воду. Для імени Шекспіра треба було сто тридцять років, щоб дійти з Англії до Франції; вода — це стіна, і коли б Вольтер не допоміг Шекспірові, про що він пізніше жалкував, то Шекспір мабуть і досі залишався б по той бік муру в Англії, як полоненик острівної слави.

Слава Гуїнплена не переходила за Лондонський міст. Вона не набула таких розмірів, щоб знайти відголос у великому місті. Принаймні, на перші часи. Проте й Савтворка було досить для честоловности кльовна. Урсус казав: — Гаманець з виторгом, як дівчина, що согрішила, товстіє на очах.

Виставляли „Ursus Rursus“, потім „Переможений Хаос“.

В антрактах Урсус виправдовував свої таланти енгастріміта й чудово показував черевомовство; він так добре наслідував усякий голос, що його подавали присутні, спів, крик, що самі ті, що співали або кричали, дивувалися схожості, а іноді він копіював шум натовпу й пухкав так, наче в ньому одному була ціла юрба людей. Талант надзвичайний.

Крім того, як ми бачили, він красномовствував, як Ціцерон, продавав ліки, ходив за хворими і навіть виліковував недужих. Савторк був зачарований.

Оплески Савторка задовольняли Урсуса, хоч вони й не дивували його.

Підчас кожної вистави двір таверни перетворювався на партер і його наповнювала обірвана й ентузіастична аудиторія. Тут були човенники, носії, корабельні теслярі, керманічі річних суден, матроси, що допіру прибули, які витрачали свій заробіток на пияцтво та на дівчат. Були тут власники розпусних домів, бродяги й чорна гвардія, тобто салдати, що їх за дисциплінарні провини засуджено було носити свій червоний одяг навиворіт, чорною підкладкою наверх, чому їх називали *blackguards*¹, звідкіля й наше² *blagueurs*. Все це приливало з улиці в театр і відливало з театру в залю таверни. Випиті шклянки пива не заважали успіхові вистав.

Серед цих людей, що їх звичайно називають громадськими покидьками, один був вищий за інших, величніший, дужчий, не такий злидений, з широкими плечима, одягнений, як і всі простолюди, проте не обірваний; він захоплювався шалено, кулаками відвойовував собі місце, перука в нього була набакир, він лаявся, кричав, голосно реготав, кидав неохайні дотепи, а в разі потреби підбивав очі й платив пляшкою.

Цей постійний відвідувач був той самий перехожий, якого захоплений вигук ми чули нещодавно.

З нього був знавець, безпосередньо зачарований, який відразу захопився Людиною, що сміється. Він приходив не на всі вистави. Проте, коли він приходив, то ставав за „ватажка“ публіки; оплески доходили до шалености, успіх досягав не до стелі, якої не було, а до хмар, що бували (Хмари, через брак стелі, іноді поливали дощем зразковий Урсусів твір).

Урсус спостерігав цього чоловіка і Гуїнплен придивлявся до нього.

Це був палкий невідомий друг, що вони тут мали.

Урсус і Гуїнплен хотіли познайомитися з ним, або, принаймні, дізнатися, хто він такий.

Одного вечора Урсус, з-за лаштунків, що за них правили кухонні двері Зеленого Ящика, випадково маючи коло себе хазяїна таверни Ніклеса, показав йому на цю людину, що змішалася з натовпом, і спитав його:

— Ти знаєш цю людину?

— Безсумнівно.

— Хто ж це такий?

¹ Неохайники.

² Тобто французьке.

— Матрос.

— Як його звати?— спитав, втручаючись Гуїнплен.

— Том-Джім-Джек,— відповів хазяїн таверни.

Потім, спускаючися по східцях, що були ззаду Зеленого Ящика, щоб піти до таверни, він кинув таке зауваження, незвичайно глибоке:

— Як прикро, що він не лорд! От був би знаменитий каналія.

А втім, трупа Зеленого Ящика, хоч і опинилася в таверні, не змінила нічого із своїх звичаїв і не відмовилася від своєї ізольованості. За винятком декількох слів, що вони іноді обмінювалися з хазяїном таверни, вони не сходилися з іншими мешканцями готелю, постійними чи випадковими, й жили й далі відлюдно.

З того часу, як прибули до Савтворка, Гуїнплен засвоїв звичай, коли виставу було кінчено і люди та коні вже повечеряли, Урсус і Дея лягали спати, кожен у своєму помешканні, виходити, щоб трохи подихати свіжим повітрям на зелений моріжок між одинадцятьою годиною і північню. Мрійний настрій, що є в кожній людині, штовхає на нічні прогулянки й на блукання під зоряним небом, молодість завжди повна таємничих сподіванок, от чому хочеться блукати вночі без цілі. В цей час на ярмарковій площі не було вже нікого; тільки похитувалися п'яні, що їх силуети вимальовувалися в темних кутках. Порожні таверни замикали; огні в низькій залі Тедкастерської таверни гасили, і тільки де-не-де в кутку остання свічка освітлювала останнього пивця; неясне світло виходило з щілини напів відкритих кімнат таверни, і Гуїнплен, задумливий, задоволений, мрійний, щасливий неясним божественним щастям, ходив перед цими напіввідкритими дверима. Про що він думав? Про Дею, ні про що, про все, про глибокі питання. Він не відходив далеко від таверни, наче якась нитка держала його коло Деї. Йому досить було зробити декілька кроків надворі.

Потім він повертався, впевнявся, що весь Зелений Ящик уже спить, і сам теж засинав.

IV

В НЕНАВИСТІ СУПРОТИВНИКИ СТАЮТЬ ЗА БРАТІВ

Успіху не люблять, особливо, коли він спричиняється до невдачі. Рідко буває, щоб ті, кого пожирають, боготворили тих, хто пожирає. Людина, що сміється, рішуче стала за подію. Околичні блазні були обурені. Театральний успіх — це помпа, що втягує в себе натовп і робить порожню навколо себе. Балаган, що був насупроти, розгубився. Піднесення прибутків Зеленого Ящика відразу спричинилося, як ми сказали, до відповід-

ного зниження виторгу околичних балаганів. Враз спектаклі, що їх дошанували, спустили. Ярмарковий мурашник, що показував свої таланти й свою гучну музику в сусідніх театрах, тепер бачив, як руйнує його Людина, що сміється, і впадав в одчай, але був засліплений. Всі скоморохи, кльовни й фіглярни мали заздрість на Гуїнплена.

От щасливий, що має морду дикого звіря. Матері-комедіантки й канатні танечниці, що мали гарних дітей, зловливо дивилися на них і, показуючи на Гуїнплена, говорили: „Як прикро, що в тебе не таке лице, як у нього“. Деякі били своїх малят от злости на те, що їх вважали за гарних. Кожна з них, коли б знала секрет, обробила б свого сина „à-la Гуїнпен“. Янгольська головка, що не приносила нічого, не варта диявольського обличчя, що приносить прибуток. Одного разу чули, як мати маляти, що було чудесне, як херувім, і виконувало ролі купідона, кричала: „Наші діти невдалі, удався тільки Гуїнпен!— і, показуючи кулака своєму синові, вона додавала:— Коли б я знала твого батька, я б учинила йому сцену“.

Гуїнпен був курка з золотими яйцями. Який чудовий феномен. Це тільки й кричали в усіх балаганах. Скоморохи, захоплені й доведені до розпачу, дивилися на Гуїнплена й скреготали зубами. Коли лютість дивується, це звуть заздрістю. Тоді вона починає вити. Вони пробували стати на перешкоді, „Переможеному Хаосові“, змовлялися, свистали, хрюкали, шикали. Це ставало Урсусові за привід звертатися до черні з квітчастими промовами, а для друга Том-Джім-Джека випала нагода дати декілька тих стусанів, що відновлюють порядок. Стусани Том-Джім-Джека остаточно примусили Гуїнплена звернути на нього увагу, а Урсуса— шанувати його. А втім, розуміється, тільки здалека; бо гурток Зеленого Ящика задовольнявся з самого себе й тримався віддалік од усіх, а щодо Том-Джім-Джека, то цей лідер черні справляв вражіння, ніби він стояв над юрбою й не мав зв'язку й інтимної близькості з нею; він трошив скло, керував людьми, з'являвся й зникав, був за товариша всім і однак нікому за спільника.

Декілька ляпасів Том-Джім-Джека не спинили шаленої задрости проти Гуїнплена. Коли шикання залишилося даремним, то блазні Торінцового поля виготовляли донос. Вони звернулися до влади. Такий звичайний порядок. Проти неприємного успіху спочатку підбурюють натовп, а потім звертаються за допомогою до уряду.

До комедіантів приєднуються превелебні панотці. Людина, що сміється, заподіяла шкоду й проповідникам. Спустили не тільки балагани, а й церкви. Церкви п'яти парафій Савтворка не мали вже слухачів. Кидали промови, щоб іти до Гуїнплена. „Переможений Хаос“, Зелений Ящик, Людина, що сміється,—

всі ці Ваалові мерзості переважали красномовство катедри. Голос, що звучить у пустелі, *vox clamantis in deserto*, не буває задоволений і з охотою благає уряд. Пастори п'яти парафій поскаржилися лондонському єпископові, що своєю чергою поскаржився її величності.

Скарга комедіантів спиралася на релігію. Вони проголосили, що релігію ображено. Вони зазначили, що Гуїнплен — характерник, а Урсус — нечестивий.

Превелебні панотці посилалися на громадські порядки. Вони брали до уваги факт і говорили про порушення парламентських актів, залишаючи на боці ортодоксію. Це було значно гірше за тих часів. Бо це було в добу Ліка, що помер майже шість місяців перед цим, 28 жовтня 1704 року, отже в добу, коли починався скептицизм, що Болінгброк заразив ним Вольтера.

В такий спосіб, Зелений Ящик атакували з двох боків — комедіанти в ім'я п'ятикнижжя, а капеляни в ім'я поліційних наказів. З одного боку небо, з другого — відомство шляхів; превелебні панотці держалися за відомство шляхів, а скоморохи за небо. Священники проголошували, що Зелений Ящик завалює дорогу, а балаганщики, що він блюзнить.

Чи був який привід для цього? Чи були підстави? Так! Яка ж була його провина? А ось яка: у нього був вовк. В Англії вовк — вигнанець. Дог — нехай буде, а вовк — ні. Англія припускає собаку, що гавкає, й не припускає собаки, що вие; різниця між оборою й лісом. Ректори й вікарії п'яти парафій Савторка пригадували в своїх проханнях численні королівські й парламентські статuti, що ставили вовка поза законом. Наприкінці вони просили завдати до в'язниці Гуїнплена і посадити в клітку вовка, або принаймні зовсім вижити обох.

Тут, казали вони, грають ролю питання громадського інтєресу, небезпека для перехожих і т. інш. Крім того, посилалися й на факультет. Вони цитували постанову колегії „Вісімдесяти Лондонських лікарів“, вченого товариства; воно вело свій початок од Генріха VIII і мало свою печатку, як і держава; воно підвищувало своїх хорих у ранг підсудних, користалося правом ув'язнювати тих, що порушують його закони й ламають його розпорядження; воно, між іншими корисними для здоров'я горожан постановами, констатувало такий факт, який становить придбання науки: „Коли вовк перший побачить людину, то людина охрипне на все життя. Крім того, вовк може укусити її“.

Отож, Гомо був за привід.

Урсус довідався про ці інтриги через хазяїна таверни. Його вони непокоїли. Він боявся кігтів поліції й суду. Щоб боятися суддів, досить мати страх; не потрібно бути винуватим. Урсус мало бажав стикатися з шерифами, альдерманами, суддями, приставами. Він ані трохи не намагався споглядати близько їх

офіційні фізіономії. Йому так само цікаво було бачити урядовців, як зайцеві хортів.

Він почав жалкувати, що приїхав до Лондона.

— Найкраще — ворог доброго, — бурчав він. — Я вважав це прислів'я за безглузде й помилився. Дурні істини — справжні істини.

Проти таких двох сил, що об'єдналися, — комедіантів, які взяли до своїх рук релігійну справу, й капелянів, що обурювалися в ім'я медицини, — у бідного Зеленого Ящика, що на нього мали підозру в чарівництві в особі Гуїмплена і в скаженстві в особі Гомо, не було нічого, крім того, що в Англії має велику силу, а саме бездіяльність влади. З цього невтручання місцевої влади й походила англійська свобода.

Людина, що сміється, „Переможений Хаос“, Гомо могли мати проти себе комедіантів, проповідників, єпископів, палату громад, палату лордів, її величність, Лондон, всю Англію й залишатися спокійними, поки за них був Савторк. Зелений Ящик був улюбленою розвагою передмістя, і місцева влада, здавалося, була індиферентна. В Англії індиферентність — це захист. Поки шериф графства Серрей, до якого належав Савторк, не рухався, Урсус міг дихати вільно, а Гомо міг спати на обидва свої вовчі вуха.

За таких умов удар не міг мати повної сили, а ненависть навіть збільшувала успіх. В даний момент Зеленому Ящику жилося не погано. Навпаки. Серед публіки були чутки про інтриги. Людина, що сміється, ставала популярністю. Натовп нюхом почуває доноси й стає за скривдженого. Бути в підозрі — це рекомендація. Натовп інстинктивно пристає до того, чому загрожує заборона. Підозріла річ — це заборонений овоч, і всі квапляться покуштувати його. І потім оплески, що дратують когось, коли, особливо, це влада, приемні. Провести мимохідь приемний вечір, виявити співчуття пригнобленому й опір гнобителеві — це подобається. Одночасно розважаються й охороняють. Додамо, що театральні балагани зеленого моріжка й далі свистіли й змовлялися проти Людини, що сміється. Не могло бути нічого кращого для успіху. Вороги зчиняють великий галас, що загострює й оживляє тріумф. Друг скоріше втомиться хвалити, ніж ворог ганити. Гудити це значить шкодити. От те, чого вороги не знають. Вони не можуть стриматися, щоб не ображати, і тим приносять користь. Їм не можна мовчати, а це піддержує інтерес публіки. Натовп на виставах „Переможеного Хаосу“ все зростав.

Урсус ховав про себе все те, що говорив йому хазяїн таверни Ніклес про інтриги й скарги до високих установ, і нічого не переказував Гуїмпленові, щоб попередженнями не порушувати спокою вистав. Коли спіткає лихо, то про нього завсідги встигають довідатись досить швидко.